

PŘEROD KOMUNISTICKÉ VÍRY MLADÝCH INTELEKTUÁLŮ MLYNÁŘ, KOSÍK, KALIVODA, KLÍMA, KUNDERA, KOHOUT, VACULÍK

Karel Hrubý

Transformation of Communist Convictions in Young Intellectuals:
Mlynář, Pelikán, Kosík, Kalivoda, Klíma, Kundera, Kohout, Vaculík

This article attempts to elucidate the motivation, mentality, and attitudes of some of the young intellectuals, philosophers, writers, and political theorists who at first uncritically accepted Stalinist Communism, but in the course of the 1960s arrived at its critical re-evaluation. Their political convictions had changed, and these young people became involved in the cleansing process of the Prague Spring. At the same time, the author traces a change in their moral criteria, which took place especially after 1956. This article does not offer an analysis of their philosophical or artistic work, since that is subject to a different set of criteria. This contribution is methodically based on their personal testimonies about life guided by a dogma, which is confronted with their later views and values.

Keywords: mentality, Stalinism, revisionism, Prague Spring

Karel Hrubý (*1923), sociologist, k.hruby@sunrise.ch

K revizi myšlení mezi komunisty začalo docházet po roce 1956, v němž byly odhaleny chyby a zločiny stalinského režimu. V 60. letech se pak zvolna rodily představy o opravě systému, o jejichž realizaci se v roce 1968 pokusilo reformní křídlo komunistické strany. Na této revizi se vydatně podíleli i někdejší mladí intelektuálové, kteří po válce a zejména po únoru 1948 patřili u nás mezi horlivé stoupence tehdejší stalinské politiky a dogmatické ideologie. Ve zpětném obrazu dostávají postavy intelektuálů „pražského jara“ profil bojovníků za otevřenější výklad svobody, demokracie a občanských práv. Zakryt však zůstává jejich vývoj od konce 40. let přes velkou část 50. let, kdy sloužili odlišným hodnotám a cílům.

Ale právě v tomto vývojovém pohledu je teprve možné zhodnotit míru někdejšího oslepení a odtud adekvátně pochopit i hloubku a opravdovost jejich pozdějšího přerodu. Na čem bylo založeno počáteční nadšení mladých komunistů, které pak během 60. let postupně vyústilo v pokus o rozhodnou revizi systému a jeho ideologie? A k jakému obratu se dospělo? Tato práce se chce pokusit o objasnění motivů, mentality a postojů mladých intelektuálů, kteří původně horovali pro stalinský komunismus, než se jich zmocnily pochybnosti, z nichž pak vyšly podstatné impulzy ke kritice komunistické praxe i ideologie. Bez této kritiky by „pražské jaro“ bylo sotva myslitelné. Věnuje pozornost především politické víře a angažovanosti některých filozofů, literátů a politických teoretiků v letech od konce války až po rok 1968, v němž stáli už na jiných pozicích než v prvním desetiletí po válce. Sleduje u nich nejen názorový posun, ale i proměnu morálních kritérií, která u nich probíhala zejména po roce 1956. Jejich celoživotní filozofické či umělecké dílo, které podléhá jiným kritériím, tu analyzováno není. Metodicky text vychází z jejich osobních svědectví o životě v dogmatu a konfrontuje je s jejich pozdějšími názorovými a hodnotovými proměnami.

O povaze komunistické diktatury

Generace, která vstupovala do politiky v Československu po druhé světové válce, prošla ve svém životě zkušeností dvou typů diktatur: nacistické a stalinské. Obě diktatury byly zažívány odlišně. Nacistická diktatura za protektorátu byla chápána jako krajně nepřátelská, drtivou většinou národa byla jako cizí nadvláda odmítána. „Diktatura proletariátu“ se naproti tomu jevila jako přechodná fáze na cestě k lepšímu, spravedlivějšímu, svobodnějšímu životu, jako naplňování vlastního projektu budoucnosti. Byly však i další rozdíly: zatímco fašistické diktatury směřovaly ke konzervování existující struktury společnosti (s výměnou mocenských elit), bolševická diktatura usilovala o její radikální proměnu (přeskupením třídní hierarchie). Nacistický systém sledoval především expanzi a prosperitu vlastního národa, ovládnutí jiných etnik a zejména zničení rasově vytipovaných skupin obyvatelstva. Bolševický systém naopak postuloval cíl univerzální povahy (směřující k harmonickému soužití všeho lidstva v beztřídním stavu komunistické budoucnosti), i když cesta k dosažení tohoto cíle musela projít podle jeho ideologie nejdříve neúprosným bojem „antagonistických tříd“. Pro komunistický systém bylo navíc charakteristické převzetí (expropriace) veškeré industriální produkce, velkoobchodu a finančnictví státem, tj. instalace státní („socialistické“) ekonomiky. Všechno obyvatelstvo se tak v tomto typu diktatury stávalo svými příjmy a sociálním zabezpečením závislé na státu jako zaměstnavateli a distributorovi, a tím silněji nuceno se s politickou mocí a jí preferovanou

ideologií aranžovat (nebo riskovat, že bude občansky znevýhodněno). Občanská společnost, názorově, hodnotově i životním stylem zakotvená ještě silně v první republice a v předúnorovém období, byla systematicky destruována.

Komunistická víra jako politické náboženství

Komunistická diktatura se ve svých prvních letech soustředila nejen na změnu systému, ale intenzivně ovlivňovala i vnitřní život člověka.¹ Jejím cílem bylo nejen vytvoření nových politických a společenských institucí a nového sociálně-ekonomického systému, ale především: přetvořit myšlení a hodnotovou orientaci člověka; podřídit ho jedinému světovému názoru, jediné metodě myšlení, jediné hodnotové orientaci, a upravit i charakter vztahů ve společnosti podle teorie „marxismu-leninismu“ (v pounorovém Československu píše leninismu-stalinismu).² Strana byla srostlá se státem, jehož instituce plnily její vůli. Člověk se tak ocital nejen ve vnějším, nýbrž i vnitřním sevření režimu. Tak měl být občan kontrolován nejen politicky a ekonomicky, ale i názorově.³ V tomto trojnásobném sevření (politicko-represivním, ekonomicko-sociálním i kulturně-ideologickým), které bylo dáno monopolním postavením komunistické strany ve všech těchto oblastech, bylo vědomí občanstva i jeho postoje k etablovanému systému mnohem intenzivněji vystaveny veřejné kontrole a ideologickému tlaku na adaptaci. Tento „výchovný“

- 1 KAREL KOSÍK, *Co je střední Evropa, studie z roku 1969*, přetištěno v TÝŽ, *Století Markéty Samsové*, Praha 1993, s. 89: „Podstatným znakem systémů, označovaných za ‚totalitární‘, není existence koncentračních táborů, ale *táborovost*, tj. přeměna celé společnosti na jeden jediný obrovský tábor, dirigovaný a střežený organizovanou menšinou, která vykonává funkci policejné byrokratické a vojenské diktatury. Tato militantní menšina si troufá také řídit dějiny. Přeměna celé společnosti na tábor a nadvláda táborovosti nad lidmi zamená, že dva podstatné rozměry lidské existence jsou vyloučeny nebo potlačeny: rozměr metafyzický (nahrazený ideologií) a rozměr občanský (nahrazený militantní partajností). Totalitární zrušení občanské společnosti (společnosti občanů, nikoli pouze výrobců a konzumentů), vyloučení občana z veřejného dění a zavedení dichotomie vedoucích (funkcionářů, aparátníků) a vedených (provádějících nařízených a poslouchajících) se realizuje pod hesly revoluce proti buržoazii a (nebo) plutokracii.“
- 2 V Československu je to období od roku 1948 až do poloviny 60. let, kdy totalitní způsob vlády začíná ztrácet kontrolu nad ideologickou oblastí. „Normalizační“ fáze má pak poněkud odlišný charakter. KAREL HRUBÝ, *Totalita, teror a „normalita“ společnosti. K článku M. Pullmanna*, *Dějiny a současnost 2012*, č. 3. K tomu MICHAL PULLMANN, *Ještě k modelu totalitního panství. Odpověď na text Karla Hrubého*, *Dějiny a současnost 2012*, č. 4.
- 3 CZESŁAW MIŁOSZ, *Wielkie pokuszenie. Dramat intelektualistów w krajach demokracji ludowej*, *Archiwum emigracji 2001*, č. 4. V této práci z roku 1951 charakterizuje Miłosz stalinismus jako filozofickou diktaturu, která ovládla všechno, práce intelektuálů, výchovu dětí ve školách, časopisy i knihy. Pojmy jsou dány shora bez diskuse, jsou nařízeny.

tlak postihoval nejen tu část občanstva, která se s komunistickým pojetím neztožňovala, nýbrž i tu část, která komunistický projekt přeměny společnosti aktivně podporovala. Společnost měla být ideologicky jednotná. Vedle podmínek a omezení, která stanovil systém, tu působily i subjektivní procesy a předpoklady, které si každý do nové situace vytvořené únorem přinášel. Zejména je třeba osvětlit, proč stoupenci systému přijímali s vírou v ideologii a historické poslání strany i četná omezení občanských práv a tvrdou disciplínu, kterou od nich strana vyžadovala. Co vedlo stoupence strany k tomu, že disciplinovaně plnili její pokyny i v situacích, které vyvolávaly jejich pochyby? Co způsobilo, že tito lidé, kteří vyrostli v duchu evropské civilizace, ztráceli pojednou ohled na důstojnost člověka, jakmile byl stigmatizován jako třídní či politický nepřítel? Co propůjčovalo komunistické ideologii autoritu téměř náboženskou? Paralely psychických předpokladů pro osvojení náboženské nebo politické víry jsou v některých ohledech skutečně blízké.⁴ Nejde sice o náboženství v pravém slova smyslu, které se obvykle vztahuje k transcendentnímu posvátnu, ale je tu celá řada znaků, které jsou náboženské povahy: víra v chiliastický cíl, ochota plně se mu podřídit a přinést oběť pro jeho naplnění, fascinace, kterou v kolektivu vyvolávají stranické symboly, mýty a rituály. Teorie „politických náboženství“ přispěla nemalým dílem k poznání, jak probíhal proces internalizace názoru o vyšší moci, ať je tím míněna absolutní moc transcendentní či imanentní povahy (boží vůle, zákonitost dějin). Lidé, kteří této autoritě podlehlí a později k ní zaujali kritické stanovisko, mluví většinou o víře.⁵ Ve skutečnosti tím označují osobní vztah bezmezných důvěry i v autoritu proroků-ideologů či vůdců strany, v jejich mimořádnou schopnost poznávací (mají jediné správný názor na svět a člověka) stejně jako schopnost koncepční (předjímají „vědecky“ relevantní změny) i strategickou (volí vhodný způsob boje, taktiky a prostředků k dosažení cílů). Tato důvěra ústí v bezpodmínečné poddání, takže jakákoli skepse

- 4 HANS MEIER (ed.), *Totalitarismus und politische Religionen*, Paderborn 2003, díl 3, mluví o tom, že historik v životě komunistických stran na každém kroku potkává náboženské fenomény: symboly, slavnosti, kulty (s. 25). Bez religiózního zápalu je mnohé v komunismu nevysvětlitelné (s. 27).
- 5 Semináboženský charakter, který měl vliv na příklon ke komunismu, přiznávají i někteří čeští komunisté ze starší generace. Tak například Eduard Goldstücker v rozhovoru s Eduardem Schreiberem *Von der Stunde der Hoffnung zur Stunde des Nichts*, Wuppertal 2009, říká o své generaci, že byla sice plně přesvědčena o své naprosté racionalitě, ve skutečnosti však byla zcela zajata vírou v ruskou revoluci; tato víra byla pro ni náhražkou náboženství. K tomu srov. JINDŘICH CHALUPECKÝ, *Konec lehkomyšlnosti*, Proměny, čtvrtletník Československé společnosti pro vědy a umění 25/1988, s. 28, kde přirovnává ideu socialismu k sekularizovanému křesťanství, které chtělo spravedlnost. Socialistické učení je podle něho „víra, která má orientovat člověka v celém životě“ (s. 29).

k ideologickému „evangelium“ a k rozhodnutím strany se rovná hříchu a užívání kritického rozumu hraničí s rouháním.⁶ Raymond Aron, který používá pojmu „světské náboženství“, si byl vědom toho, že doktrínu bez Boha lze sotva nazvat náboženstvím, ale upozornil na podobnost některých funkcí mezi oběma: „Doktrína pravým komunistům poskytuje globální interpretaci světa, vzbuzuje v nich pocity blízké pocitům křížáků všech dob, stanovuje žebříček hodnot a určuje, jak se mají správně zachovat. [...] Náboženství lze definovat tak, že zahrnuje kult, obřady a vášně.“⁷ Ideologii tu připadá důležitá role: zdůvodnit společnosti nutnost historického úkolu komunistické strany („avantgardy proletariátu“), která osvobodí lidstvo od protikladů, konfliktů a nedostatečností – stůj co stůj. Násilí a zvěle, kterých se strana přitom dopouští, jsou ospravedlňovány nejen nejvyšším cílem (vizí svobodné a spravedlivé beztrždní společnosti), ale i historickou zákonitostí, a proto je třeba je akceptovat. Skutečnost přítomnosti musí kapitulovat před vizí nádherné budoucnosti. Při šíření a výkladu ideologie a jejího prorockví připadá důležitá role právě intelektuálům. Ačkoli jde jen o slabou vrstvu ve společnosti, její misionářské poslání jí dává značnou váhu.⁸

Víra, skutečnost a hereze

V historii komunistického hnutí – jako ostatně v každém hnutí definovaném ideologií – se od počátku objevují jednotlivci, kteří se nejdříve s hnutím až fana-

- 6 MICHAEL RYKLIN, *Kommunismus als Religion. Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*, Frankfurt am Main-Leipzig 2008. Autor ukazuje proměnu ateistických bolševiků v stoupence víry, která byla podmíněna závěry X. sjezdu bolševické strany v roce 1921, na němž byl zaveden tzv. demokratický centralismus, jímž se měly překonat všechny frakční tendence a odchylná mínění. Tím byla připravena cesta k uniformitě názoru ve straně (Rechtgläubigkeit). Zvěčněním zemřelého V. I. Lenina se nastolil kult uctívání vůdců, Sovětský svaz se pro „věřící“ stává vyvolanou zemí, vlastní všech pokrokových lidí, branou k ráji budoucnosti.
- 7 RAYMOND ARON, *Opium intelektuálů*, Praha 2001, s. 278. O potlačení rozumu, resp. o jeho podřízení víře, mluví také ze své dlouholeté zkušenosti funkcionáře německé komunistické strany WILFRIED RECKERT, *Kommunismus-Erfahrung. Zwanzig Jahre als DKP-Funktionär. Analytische Reflexionen*, Berlin 2006, s. 107: „Strana poskytovala těm, kteří se v moderně cítili bezdomovci, nový domov, ukazovala zmateným, co je dobré a zlé, správné a falešné, poskytovala moc bezmocným a odvrženým. Proto se mohla stát něčím jako církev.“
- 8 Sami sice nevytvářeli argumenty, legitimizující počínání strany, přebírali však „bojový“ pohled prorežimní historiografie, inspirované politiky, která kladla důraz na roli vedoucích osobností, na rozpor mezi silami pokroku a reakce a na význam neustálého boje komunistů proti vnějšímu a vnitřnímu nepříteli: VÍTĚZSLAV SOMMER, *Angažované dějepiscectví. Straničká historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011, s. 98, 107.

ticky identifikují, ale po čase se dostávají do konfliktu s ideologickými premisami nebo uskutečňovanou praxí. Takové případy se vyskytly už před druhou světovou válkou. Zatímco v Sovětském svazu byli tito „úchylkáři“ odstraňováni hlavně z mocenských důvodů (třebaže ideově stáli pevně na straně sovětské revoluce),⁹ na Západě docházelo k rozhodům přemýšlivých jednotlivců s komunistickou stranou zejména po drastickém zesílení teroru pod Stalinovým vedením ve 30. letech 20. století. Někteří z těchto kritiků po rozchodu s hnutím popsali důvody, které je k němu původně vedly, stejně jako své pochybnosti, názorové diference a emocionální pocity, které jejich rozchod s ním provázely.¹⁰

V letech po první světové válce se šířilo v celé Evropě zklamání z dosavadního politického i hospodářského uspořádání, které vedlo k masovému zabíjení a otreasu celé společnosti v dosud nevidané míře. V kapitalismu byl spatřován zdroj vnitrosociálních konfliktů mezi majetnými a nemajetnými vrstvami, vzrůstala nedůvěra k parlamentní demokracii, která tyto konflikty nedovedla vyřešit, a rozvrat, který světová válka způsobila, vyvolával pochybnost o správnosti cesty lidstva dějinami. Pokus ruských bolševiků nastolit nový řád a připravit příchod „nového člověka“ se mnohým zdál být východiskem z beznaděje.¹¹ U některých působil i pocit zahanbení, že patří k preferované vrstvě.¹² Šířila se víra ve všemocnost revoluce a ve vizi budoucnosti, které je sice třeba přinést mnoho obětí, ale ty

9 Tak tomu bylo zejména v tzv. moskevských procesech ve 30. letech.

10 Pokus o objasnění pohnutek, které některé významné intelektuály Západu vedly nejdříve k sympatiím s komunistickou revolucí a později naopak k rozchodu s komunistickou politikou, představuje kniha *The God that Failed*, London 1949. V roce 1950 vyšla v německém překladu v Europa Verlag Zürich pod titulem *Ein Gott der keiner war*, z níž zde cituji. Je to zpověď šesti známých intelektuálů, z nichž tři (Arthur Koestler, Ignazio Silone a Richard Wright) byli léta členy strany, s níž se však později rozešli, a další tři (André Gide, Louis Fischer, Stephen Spender) patřili mezi její dlouholeté sympatizanty, než i oni ztratili důvěru v stalinský komunismus. V předmluvě vymezuje Richard Crossman účel knihy: autoři tu mají vyslovit nikoli své nynější mínění, nýbrž to, „co cítili tehdy, když do strany vstupovali“ (s. 7).

11 Evropská civilizace po první světové válce ztratila důvěru sama v sebe. JINDŘICH CHALUPECKÝ, *Literatura a svoboda*. Literární listy 1/1968, č. 14, s. 9: „Vědecký a technický pokrok, křesťanství a humanitní ideály, vše se nyní zdálo pouhou iluzí. Neúprosný chod dějin jen ukazoval znovu a znovu bezmoc člověka. Komunismus (...) dokazoval, že právě nyní dějiny otvírají člověku možnost, aby z „říše nutnosti“ vstoupil do říše svobody“. Dával naději i návod k jednání. Literatura i umění chtěly v této velké dějinné krizi přispět svým dílem. Chtěly propagovat naději a agitovat k jednání. Vstoupily do služeb revoluce.“

12 „Vzdělaná, levicově orientovaná mládež ze středních vrstev, která svůj původ pocítovala jako provinění, mohla svůj dědičný hřích odčinit tím, že se vrhla do náruče komunismu.“ Mnozí umělci a publicisté povýšili „revoluční dělnickou třídu“ téměř na úroveň náboženské modly: TONY JUDT, *Poválečná Evropa. Její historie od roku 1945*, Praha 2008, s. 202–203.

jsou víc než ospravedlněny vyhlídkou na výsledný stav nového lidstva. Expanze fašismu ve 30. letech a zejména válečné výboje a zvěrstva nacistického Německa v druhé světové válce tuto víru ještě posílily. Mnozí evropští a později i američtí intelektuálové jí podlehli – byť někteří jen na čas.

Záchranu v komunismu hledal například André Gide. Jeho zdůvodnění bylo idealistické: toužil po komunismu, protože ho považoval za spravedlivý a protože byl přesvědčen, že pomůže dosáhnout vrcholu kultury a zbaví privilegované vrstvy jejich výsad. Při návštěvě Sovětského svazu v roce 1936 však poznal, že i tady stále trvají výsady jedněch a bezpráví druhých, že tu smí být vyslovena jen jedna pravda, pravda mocných. Sovětský svaz podle něho zklamal nejdražší naději: „Rekonstituovala se tu stará kapitalistická společnost, nový, strašný despotismus utlačuje a vykořisťuje člověka, nízká, opovrženíhodná mentalita, která je typická pro vztah mezi otrokářem a otrokem, se obnovila.“¹³

Vstup do komunistické strany byl jen zřídka podmíněn přitažlivostí marxistické teorie, v daleko větší míře tu působily prvky emocionální. Tak například Arthur Koestler vyznal, že dříve než se stal poslušným vyznavačem leninské ideologie, propadl romantické přitažlivosti komunistické víry.¹⁴ Viděl v ní a v Sovětském svazu jedinou naději proti mentálnímu rozkladu evropské společnosti a proti zotročujícím plánům nastupujícího nacionálního fašismu.¹⁵ Když člověk jednou tuto víru přijme, když je akt obrácení dokonán, „potom už působí jen báječná logika uzavřeného systému, v němž jsou po ruce odpovědi na všechny otázky“.¹⁶ Determinismus tohoto systému brání tomu, aby věřící re-

13 Srov. text A. Gidea (* 1869) v knize *Ein Gott, der keiner war. Texte von Arthur Koestler, Ignazio Silone, Richard Wright, André Gide, Louis Fischer u. Stephen Spender schildern ihren Weg zum Kommunismus und ihre Abkehr*, Zürich 1950, s. 183–203, zde s. 203. Srov. též autorův nejslavnější text již z 30. let: ANDRÉ GIDE, *Návrat ze SSSR a Poopravení „Návratu ze SSSR“*, Praha 2015.

14 Známy autor *Tmy o polednách (Darkness at Noon, 1940)* se narodil 1905 v Budapešti. Vysel v podstatě ze sociálního zázemí „buržoazního“. Nepoznal bídu, ale byl k socialistickým myšlenkám přitahován spíše intelektuálskou zvědavostí. Roku 1931 vstoupil do KPD, v níž viděl protiváhu fašismu. Jako nadějný propagandista strávil asi rok v SSSR, kde jím otrásla propast mezi zidealizovanými představami a skutečností. Boj proti fašismu mu ale připadal rozhodující, proto se snažil své zklamání potlačit. Když vypukla občanská válka ve Španělsku, zúčastnil se jí. Byl zde ale znovu konfrontován s propagandou a sobeckou taktikou sovětské politiky. Moskevské procesy mu odhalily brutální podstatu stalinismu. Když v roce 1939 Stalin uzavřel pakt s Hitlerem, rozešel se s komunismem definitivně.

15 Teprve později studoval Marxe, Engelse a Lenina. Zvláště četba *Státu a revoluce* mu přinesla „bleskové osvětlení“: A. KOESTLER, *Ein Gott der keiner war*, s. 29.

16 A. Koestler v interview s redaktorem rozhlasové stanice Berlin-Brandenburg Günterem Gausem, vysílaném 27. května 1964. Záznam je k dispozici na www.rbb-online.de/zurperson/interview_archiv/koestler.arthur.html (náhled 30. srpna 2012).

gistroval měnící se skutečnost – právě naopak: všechny změny skutečnosti musejí být vtěsnány do zafixovaných teoretických paradigmat. Víra ve správnost této teorie a v uskutečnitelnost stranou postulovaného cíle přináší i jistotu, že tento nový systém překoná všechno „zlo“ kapitalistické společnosti a přinese svobodu a zlepšení života celému lidstvu. Hnutí, k němuž se věřící přimkl, má přímo misijní poslání: nastolit zamýšlený systém i proti odporu „nepřátelských“ sil, neboť to je v logice historického vývoje společnosti. Ty proto musí být odstraněny, tj. nejen zbaveny moci a vlivu, ale také své hospodářské základny – a pokud je třeba, tak i své svobody či svých životů. Teorie, autoritativně prezentovaná vedením strany, tak spoutává kritického ducha a nahrazuje ho poslušností k nadiktovanému dogmatu. Nastupuje „diktatura světového názoru“,¹⁷ která vede k postupnému „zotročení ducha“.¹⁸ Kritéria morálky i pravdy jsou podřízena politickému účelu: morálka i pravda jsou jen to, co prospívá „věci proletariátu“, resp. politice jeho avantgardy. Koestler se o dialektickém a historickém materialismu vyjádřil jako o metodě myšlení, která si nárokuje schopnost vysvětlit vše pod sluncem a být lékem na všechny lidské těžkosti.¹⁹ Pod vlivem této metody se mu sovětský mýtus jevil jako realita,²⁰ a to i tehdy, když při cestě do Sovětského svazu poznal propast mezi propagandou a skutečností. Přes zakolísání nepřestával věřit, že víra v utopii je oprávněná; víra vyžaduje bezmezné odevzdání. Teprve když během moskevských procesů poznal hrůznou tvář stalinismu, stranu opustil.²¹ Ve veřejné přednášce, kterou měl na jaře 1938 v Paříži, vmetl jejím vůdcům do tváře tři věty, které měly nadále pro něho orientační význam: 1) Neexistuje neomylnost osobnosti, hnutí nebo strany; 2) Tolerance k nepříteli je právě tak sebevražedná

17 Termín používá LOTHAR FRITZE, *Die Weltanschauungsdiktatur*, Zeitschrift Totalitarismus und Demokratie 5/2008, č. 2.

18 CZEŚLAW MIŁOSZ, *Zotročený duch*, Praha 1992 (původně vyšlo v roce 1953). Autor tu popisuje postupné svazování individua ideologií a mocí, jak probíhalo u některých polských intelektuálů.

19 ARTHUR KOESTLER, *Pfeil ins Blaue, Bericht eines Lebens*, Wien-München-Basel 1952, s. 308.

20 A. KOESTLER, *Anatomie eines Mythos*, in: *Der Yogi und der Kommissar*, Frankfurt am Main 1974, s. 133–147.

21 Ve třech vlnách procesů mezi srpnem 1936 a březnem 1938 bylo obžalováno 66 vedoucích komunistů z trockismu a spolupráce s nepřítelem; 50 z nich bylo odsouzeno k trestu smrti, mezi nimi vlivní komunističtí politici jako Zinovjev, Kameněv, Smirnov, Pjatakov, Radek, Rykov, Bucharin, Krestinskij a také maršál Tuchačevskij. Arthur Koestler přiznává, že jeho vystoupení ze strany provázelo pocit viny nad dřívějším zastráním nespravedlivosti, kterou zažil v Sovětském svazu. Po sedm let nacházel výmluvy pro všechny šílenosti a zločiny, které byly páčány pod prapory marxismu. Napomáhal tím zločinu: A. KOESTLER, *Ein Gott, der keiner war*, s. 79.

jako netolerance vůči příteli, který sleduje stejný cíl jinou cestou; 3) Škodlivá pravda je lepší než užitečná lež.²² Uzavření paktu mezi Stalinem a Hitlerem jeho víru v komunismus (nikoli však v ideál socialismu) definitivně zničilo.

Také cesta jiného nadšence ke komunismu, Manèse Sperbera, nevedla primárně přes marxistickou teorii, nýbrž spíše přes sympatie k dělnictvu.²³ Promítal si do proletariátu své osobní vlastnosti: viděl v něm nesobecké souputníky, proniknuté idealistickým smýšlením, kteří jsou v každé době připraveni nezištně bojovat za svobodu, rovnost a bratrství. O sobě a svých mladistvých přátelích, kteří rovněž přilnuli k revolučnímu hnutí, vypověděl, že nikdo z nich se nepřipojil k revolučnímu hnutí teprve poté, co si přečetl Marxe, nýbrž naopak: každý z nich si nejdříve osvojil „věc dělnické třídy“, než začal hledat v marxismu přesvědčivé argumenty, které by teoreticky zdůvodnily praktické počínání.²⁴ Cíl bolševického projektu ho fascinoval natolik, že byl ochoten uvěřit i nadneseným tvrzením propagandy.

Omyly a zločiny stalinismu dlouho nechtěl vidět. Nedostatky a perzekuce, jichž byl svědkem při své návštěvě Sovětského svazu, nechtěl přeceňovat; spokojil se s tím, že mu na jeho námitky Bucharin (tehdy předseda nejvyšší hospodářské rady) řekl: to je přechodné, do dvou tří let to pomine. Teprve později, když už se se stranou rozešel, označil své chápání sovětské skutečnosti jako vnímání zaměřené na to, *co mělo být*, nikoli na to, co skutečně viděl. Ale i po letech, kdy svou minulost podrobuje sebereflexi, nepopírá svou trvající víru v ideál – zatracuje jen neschopné vedení, které znehodnotilo stranu.²⁵

Podobným vývojem jako Koestler a Sperber prošla mezi válkami, jak známo, celá řada známých i méně známých intelektuálů. Lze u nich zobecnit jisté podobnosti, které většinou provázejí jejich příklon ke komunismu:

- 22 A. KOESTLER, *Ein Gott, der keiner war*, s. 80. Poslední větu si vypůjčil od Thomase Manna.
- 23 Manès Sperber (* 1905) vyšel z židovského prostředí v Haliči, jeho rodina se pozdějším odchodem do Vídně ocitla v naprosté bídě. Studoval psychologii u Alfreda Adlera, s nímž se však pro svou inklinaci k marxismu názorově rozešel. V roce 1927 odešel do Berlína a téhož roku vstoupil do Komunistické strany Německa; v létě roku 1931 se účastní kongresu psychologů v SSSR. Tam se dostavily první pochybnosti o sovětském systému. Tato varování však ztratila na účinku, poté co se v lednu 1933 Hitler stal německým kancléřem. V březnu 1933 odešel přes Prahu, Vídeň a Jugoslávii do Paříže. Po stalinských čistkách ve 30. letech se zřekl členství v komunistické straně a věnoval se literatuře. Ve svých dílech odhaloval nedostatky a zvrácenosti totalitarismu.
- 24 MANÈS SPERBER, *All das Vergangene, Die Wasserträger Gottes, Die vergebliche Warnung, Bis man mir die Scherben auf die Augen legt*, Wien-Zürich 1983, s. 518. Jednotlivé díly byly vydány v letech 1974–1977.
- 25 V jeho očích byla strana znehodnocena a neschopna splnit svou úlohu, ale komunismus pro něho přes to všechno zůstal i nadále čistým, neotráveným pramenem, z něhož lze čerpat smysl života: M. SPERBER, *All das Vergangene*, s. 598.

- a) Pocit nedostatečnosti a bezvýchodnosti „buržoazního“ společenského systému, který se šířil v západoevropské civilizaci a vyvolával touhu po novém typu společnosti, zbavené pout starého systému. Příkladem tohoto nového typu byla (obecně málo známá, ale propagačně silně působící) společnost sovětská.
- b) Pocit duchovního vaku a osobní izolovanosti je hnal k stejně směřujícímu kolektivu, měli potřebu se s ním solidarizovat, vytvořit účinné „my“, které by nahradilo rozpolcené „já“. V této solidaritě chápali svou osobní odpovědnost jako součást odpovědnosti za vývoj celé společnosti.
- c) Sympatie s dělnickým hnutím, jehož boj byl zdůvodňován historickou zákonitostí, byla rozhodným impulsem ke vstupu do komunistické strany. Teoretické znalosti byly jen potvrzením správnosti této orientace.
- d) Přesvědčení, že komunismus je jedinou alternativou k rozvrácenému a nespravedlivému dnešku, je smiřovalo i s násilnými prostředky, jimiž komunistického cíle mělo být urychleně dosaženo.
- e) Komunismus nazírali nikoli jako skutečnost, nýbrž jako ideál; nikoli jako to, co *je*, nýbrž spíše jako to, co *má být*. I poté, když poznali nedostatečnost sovětského zřízení a zaostalost života této „nové“ společnosti, nedovedli se vzdát víry v ideál a chtěli ještě stále věřit, že to všechno napraví čas. Teprve otrěs, který vyvolaly moskevské procesy a Stalinův pakt s Hitlerem, jim dal odvahu podívat se na komunistickou praxi kriticky, odvrátit se od komunistické strany a vstoupit „do izolace“.
- f) I po vystoupení (či vyhoštění) ze strany neztratili víru v ideu revolučně chápaného socialismu. Nikoli už stalinského, ale pořád ještě pod vlivem leninismu. Sociální reformismus je nepřitahoval. Komunistická strana však v jejich očích ztratila věrohodnost.

Ztracená zkušenost

Cesta do strany i rozchod s ní měly tedy vedle specificky osobních rysů i charakter obecný, který napomáhá osvětlit i proces fanatického příklonu ke straně a pozdějšího zavržení stalinského konceptu u některých našich intelektuálů po druhé světové válce. Byl tu však podstatný rozdíl. Pro komunisty na Západě byl proces socialistických přeměn v Sovětském svazu ve 30. letech jen vysněnou branou do ráje budoucnosti a současně hlavní nadějí na porážku fašismu, který v té době sužoval Evropu. Na východ od Šumavy se však po druhé světové válce otevírala reálná možnost k naplnění socialistického snu ve vlastní zemi.

V turbulencích, které v zemích na východ od Německa nastaly během druhé světové války a po ní, byly tyto zkušenosti některých předválečných komunistů či sympatizantů hnutí zapomenuty, resp. byly mladé generaci sotva známé. Podrob-

né vylíčení svých vztahů ke komunismu publikovali západoevropští „renegáti“ většinou až na konci 40. a začátkem 50. let, kdy byl u nás tento druh literatury zablokován cenzurou. Také diskuse o povaze komunismu, které se u nás vedly za první republiky, se příliš nepřipomínaly. V roce 1924 proběhla na stránkách Peroutkovy *Přítomnosti* anketa spisovatelů pod titulem „Proč nejsem komunistou“, která vyznačila hranici mezi stoupenci liberální demokracie a revoluce.²⁶ V roce 1929 se někteří komunističtí spisovatelé obrátili proti gottwaldovskému vedení KSČ manifestem, v němž vyjadřovali své zklamání z vývoje ve straně.²⁷ Třetí diskuse vypukla v roce 1936 a trvala do roku 1938: šlo o postoj komunistů k tzv. moskevským procesům a k reglementaci sovětského umění stalinským vedením.²⁸ Diskuse mezi levicovými intelektuály se vedla o to, má-li se komunista vzdát své názorové svobody a podřídit se slepě vedení strany, či má-li trvat na svém právu svobodné kritiky a naslouchat hlasu svého svědomí. V poválečné euforii „socializující demokracie“ však i tyto diskuse zůstaly mladé generaci vcelku neznámé. Starší generace, z jejíž paměti tento spor o pojetí komunismu nevymizel, nepovažovala totiž při stoupajícím vlivu gottwaldovských komunistů za vhodné důvody sporu příliš připomínat.

Politická tvář Evropy se po druhé světové válce pronikavě změnila. Fašismus, který byl hlavním nebezpečím pro evropskou demokracii mezi válkami, byl poražen. Sovětský svaz, v němž levicoví intelektuálové spatřovali hlavního odpůrce fašismu, byl nyní na vítězném postupu k naplnění svého trvale proklamovaného cíle: budování nového typu společnosti osvobozené od všech pout útlaku. Jeho reputace ve světě vzrostla, hranice jeho bezprostředního mocenského vlivu v Evropě sahala až po Šumavu.

V mnoha zemích se uplatňovala socializační politika, která měla zvýšenou státní kontrolou spoutat kapitalistickou expanzi a nadměrnou volnost liberalismu. Také v Československu, které mělo za sebou šest let nacistického „protektorátu“, se v prvních letech po druhé světové válce socializační tendence staly téměř

26 Diskusi, v níž se vyjadřovali Čapkové, Kopta, Weiner, Šrámek, Langer, Peroutka, Herben, Kallab, Procházká, Kříženecký, byla znovu vydána i s reakcemi komunistických spisovatelů Hory, Olbrachta a Neumanna v edici Lidových novin: *Proč nejsem komunistou*, (ed.) JAROMÍR HOŘEC, Praha 1990.

27 J. Hora, J. Seifert, M. Majerová, I. Olbracht, H. Malířová, V. Vančura a S. K. Neumann byli ze strany vyloučeni (většina se jich nakonec vrátila zpět). Diskuse, která následovala, se protáhla do roku 1930. Rozdílná stanoviska na vztah umění a politiky v ní vyložili K. Teige, J. Hora, V. Nezval, I. Sekanina a J. Štyrský.

28 JOSEF GUTTMANN, ZÁVIŠ KALANDRA, *Odbalené tajemství moskevského procesu*. Praha 1936.

celonárodním programem. Radikálně se měnila struktura politického a ekonomického života, ale také obyvatelstva. Vedle pronikavé etnické homogenizace obyvatelstva odsunem Němců byly uskutečněny dalekosáhlé kroky k socializaci: a) průmysl, velkoobchod a banky byly znárodněny, resp. přešly do rukou státu; b) ustavením Národní fronty, jejímž programem byla „socializující demokracie“, a vyřazením pravicových (buržoazních) stran se zvýšil podíl socialistických stran na moci – včetně komunistické strany; c) zřízením národních výborů se nakročilo do blízkosti sovětského správního a politického systému. Vyhlička na novou svobodu, zbavenou „zotročujících“ sil kapitalistického systému, se pojednou zdála být i u nás uskutečnitelná. A byl tu i pádný faktor mezinárodně politický: trval pocit možného ohrožení ze strany Německa. Tomu mělo čelit spolenectví se Sovětským svazem, jehož mezinárodní váha zřetelně vzrostla.

Úměrně k tomu vzrostly i naděje, které se k Sovětskému svazu upínaly. Sympatie vyvolávala zejména skutečnost, že téměř celou republiku osvobodila Rudá armáda, která tak prokázala nejen bojovou převahu, ale i schopnost sovětské ekonomiky zajistit toto impozantní vojenské tažení. V nadšení nad osvoboditelem a novým spojencem se rodily i sympatie pro jeho politické, ekonomické a sociální zřízení.

Přes tyto podstatné změny ve struktuře státu se situace jevila komunistické straně i jejím mladým stoupencům jen jako předehra k další transformaci státního a společenského systému. „Socializující demokracie“ let 1945–1947 jim nestačila. Měli před očima „sovětský vzor“, který si pod tlakem stranické propagandy idealizovali. Dogmatická forma marxismu-leninismu v Stalinově pojetí se jim stala nejen nepochybným „učením všech učení“, ale i náplní jejich víry, kterou šířili svými básněmi, romány, články i svou příkladnou disciplinovaností. Okolnost, že revoluční levici tehdy stranilo mnoho známých umělců a intelektuálů, u mladých zesilovala pocit hrdosti z příslušnosti k intelektuální avantgardě. Byli přitom pyšní na svůj rozum, měli jistotu, že pochopili, co jiní ještě nechápou.²⁹ Bylo v tom hodně síly a také hodně radosti. Nedělali ještě dějiny – na to byli teprve učedníky. Dějiny dělali jejich mistři, jejich vůdcové – oni se přičiňovali jen jako jejich horliví stoupenci. Skutečnost, že v tom bylo i mnoho negativního, si zpočátku ani neuvědomovali. Co se dělo (i nepěkného), muselo se dít – bylo to ve shodě se zákony dějin, které jim bylo dopřáno poznat.

V období „okouzlení“ byla u mladé generace československých komunistů stejně jako u předválečné generace radikálně modifikována i jejich morálka leninsko-

29 IVAN KLÍMA, *Moje šílené století*, Praha 2009, s. 155: „Byl jsem slepý, ale namlouval jsem si opak: že zakládám obrisy nového osvobozeného lidstva.“

-stalinským názorem. Dosavadní kritéria „buržoazní“ morálky byla suspendována a nahrazena morálkou účelovou, řídicí se potřebami strany. S vírou přijímaný utilitaristický výměr „dobra“ – dobré je to, co prospívá straně – vedl k souhlasu s destrukcí právního státu a s perzekucemi třídních, politických či ideových nepřátel, „renegátů“, „odchylkářů“ a „zrádců“. Cíl stranické politiky určoval a posvěcoval i volbu prostředků, jimiž se cíle mělo (a smělo) dosáhnout. Jejich ideál socialismu byl sice provázen subjektivní vírou v humanitní poslání revoluce, ale byl to abstraktní humanismus, který se upínal k budoucí beztřídní společnosti, zatímco v přítomnosti se ještě měly uplatňovat morálka i právo třídní. Symbolem revoluční cesty byl – a to i po ztracení Stalina – pro většinu z nich stále ještě Lenin. S Leninovou naukou o straně jako předvoji proletariátu se přijímala i „nutnost“ revoluční přestavby společnosti pod vedením militantního předvoje – a s tím také nutnost postihu těch, kteří se direktivám předvoje nechtěli zcela podřídit. „Krev prolil? Vraždil? Ano. – Ale vdechl víru...“, jak to napsal Karel Toman v básni o Leninovi. Toto spojení násilí a víry se věřícím intelektuálům jevílo zpočátku jako přijatelné. Optimismus revoluční víry jim umožňoval souhlasit i s akcemi, jejichž cílem bylo potlačovat současného „nepřítele“ nejen politicky a ekonomicky, jak k tomu vyzýval Marx, ale i existenčně, případně terorizovat a likvidovat, jak tomu učil Lenin.

Léta iluzí, zrání a procitnutí

Marxisticko-leninskou ideologii přijímali mladí stoupenčí „nového řádu“ v bezvýhradné důvěře ve vedení strany a v Sovětský svaz zosobňovaný tehdy Stalinem. Život, který se pod egidou „cesty k socialismu“ utvářel, přijímali se všemi novostmi, ale i s omezeními a perzekučními opatřeními jako normální a žilo se jim v něm celkem úspěšně. Přesto se mnozí z nich po Stalinově smrti a odhalení jeho teroristické praxe od této verze „socialismu“ distancovali a podíleli se na pokusu o reformu státu, komunistické strany a její politiky částečnou demokratizací.³⁰

30 Už před Stalinovou smrtí docházelo zejména na kulturní frontě k pokusům o uvolnění dogmaticko-služebné linie, ale byly to více méně jen konkurenční spory vedené v jazyku stalinské dogmatiky. Srov. například ALEXEJ KUSÁK, *Kultura a politika v Československu 1945–1956*, Praha 1998; JIŘÍ KNAPÍK, *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*, Praha 2004; TÝŽ, *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*, Praha 2006. Revizionistické počátky v české marxistické filozofii druhé poloviny 50. let jsou zatím nehlouběji analyzovány v knize věnované počátkům tohoto myšlenkového pohybu: MICHAL KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, Praha 2009, s. 293–348. Kopeček tu podal i vývoj revizionistického myšlení v sousedním Polsku a Maďarsku, který však, jak zdůraznil, probíhal v specificky odlišných podmínkách.

Bezmezná víra prvních poválečných let byla vystřídána kritickou racionální úvahou, která vedla k revizi některých politických axiomů a teoretických východisek dosavadní praxe „uskutečňování diktatury proletariátu“. Z tohoto racionálního odvratu se rodil nový projekt „socialismu“ zbaveného dosavadních chyb a nedostatků, o jehož realizaci se posléze pokusilo hnutí „pražského jara“, v němž mladí intelektuálové patřili mezi výrazné mluvčí reformního tábora. Po okupaci se odmítli aranžovat s normalizační politikou. Cesta k revizi původní víry byla u každého poznamenána i osobní biografií.

Někteří z nich podali sami svědectví o okolnostech i o motivech, které je vedly ke vstupu do strany a k bezvýhradnému přijetí její autority.³¹ U jiných tato osobní vyznání nenacházíme, anebo – jako například u Karla Kosíka – je vina převalena na režim, osobně se cítí být čistí. V jejich vývoji a díle je však možno nalézt i výraz jejich představ, pocitů, sympatií i antipatií, které je vedly nejdříve k bezvýhradnému přijetí komunistického světového názoru, než i u nich nastal kritický obrat.

Co o svém „bloudění“, „okouzlení“ či „selhání“ sami říkají, nebo alespoň naznačují? S jakými pocity, přesvědčeními a perspektivami tuto dobu prožívali? V čem se později od své původní víry distancovali, čím její vliv vysvětlovali a kam až ve své kritice došli? Nejde tu o historii jejich jednání, ta je už celkem bohatě zpracována, ale o snahu pochopit, jak dobu a její výzvy vnímali, jak vysvětlují, proč se tehdy tak chovali, proč a v čem se nakonec se stalinismem rozešli, kam ve svých představách o jiném socialismu došli.

Politický teoretik Zdeněk Mlynář

Nejobsáhleji popsal proces své identifikace s komunismem Zdeněk Mlynář (1930–1997) v prologu své kritické politologické práce *Mráz přichází z Kremlu*.³² Do strany vstoupil jako ještě neploletý. O své generaci říká, že byla předčasně zpolitizována bouřlivým vývojem doby. Léta války a nacistické okupace byla její jedinou zkušeností, která plodila především černobílé vidění světa: na jedné straně nepřítel, na druhé straně jeho protivník. Zvítězit může buď jeden, nebo druhý – třetí možnost neexistuje. To zdůvodňovalo radikalismus této generace, její válečnou mentalitu, kterou uplatňovala i v poválečných letech. „Na otázku, proti komu a za co bojovat, nabízela doba také snadnou odpověď: na straně toho,

31 Například ZDENĚK MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*, Kolín nad Rýnem 1978; I. KLÍMA, *Moje šílené století*; PAVEL KOHOUT, *To byl můj život?*, díl 1, Praha-Litomyšl 2005.

32 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*.

kdo je nejdůslednější a radikálně proti minulosti (...) revolučně ji likviduje a překonává. Sovětský svaz se zdál být takovou silou a J. V. Stalin takovou politickou osobností.³³

Mlynář vyznává, že v tomto příklonu neměl hlavní váhu racionální obsah marxismu, nýbrž jeho ideologický odvar té doby, Stalinova stať *O dialektickém a historickém materialismu* a *Dějiny VKS/b*.³⁴ Člověku, který ve skutečnosti zná málo nebo nic, dává takto upravená ideologie sebevědomí, že umí vše správně hodnotit, ví, co je pokrokové a co reakční, co je dobré a co špatné pro perspektivu lidstva. „Víra v komunistickou ideologii oné stalinistické provenience, kterou jsem po roce 1945 přijal já spolu s desetitisíci svých generačních vrstevníků, ospravedlňovala od začátku křížácké tažení proti nevěřícím.“ Bojovnost své generace popisuje takto: „Stáli jsme proti nepříteli s veskerou vášní, jakou může člověk v tomto věku mít. [...] Byl tu jasný cíl: nepřítel zlikvidovat (tentokrát ‚jako třídu‘), udělat to radikálně a bez kompromisů, a tím otevřít dveře nové, spravedlivé společnosti (tentokrát společnosti komunistické, v níž zavládne rovnost lidí, zmizí zdroje sociálních napětí a válek a dovrší se štěstí všeho lidstva. [...] Nikoho jsme ještě nesoudili a nepostavili na popraviště, ale už jsme schvalovali, že tak strana činí. [...] My jsme skutečně věřili tomu, co hlásala stranická ideologie.“³⁵ Kritiku z nestraničských míst nebrali na vědomí. Kritériem, podle něhož hodnotili skutečnost, jim byly jenom ty vlastnosti, jež ideologie uznávala za důležité pro cíle strany. Věřící komuniste se takto pohybuje uvnitř svého logického a hodnotového systému, žádný jednotlivý rozpor skutečnosti s touto vírou nemůže být dostatečně silným argumentem proti víře jako celku.³⁶ Komunistický kolektiv, v němž se cítí šťasten, označuje Mlynář jako „sektu“. A také svou odpovědnost formuluje v religiozním jazyce: „Odpovídáme totiž také za to, čemu věříme. A právě fakt, že jsem věřil, není argumentem proti tomu, že mám podíl na vině, nýbrž je vlastně příznáním takového podílu.“³⁷ A jinde: „Bohem věřících komunisty je až Objektivní zákon dějin, který směřuje k naplnění ‚zájmu dělnické třídy‘, pokroku lidstva ve smyslu komunistické víry.“³⁸ Mlynář také vysvětluje, proč ze svého počátečního opojení prohlédl až o léta později: právě tato víra mu

33 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremly*, s. 6.

34 Své marx-leninské vzdělání léty doplnil. Jeho politická aktivita však nikdy nebyla motivována koneckonců jinak než ideologickým přesvědčením – Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremly*, s. 54.

35 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremly*, s. 7–9.

36 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremly*, s. 10–11.

37 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremly*, s. 9.

38 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremly*, s. 41.

bránila vyvodit daleko dříve normální, logické důsledky z podnětů, které v tak hojně míře nabízela každodenní praktická zkušenost. „My, přesvědčení mladí komunisté, jsme přece žili ve stejné společnosti jako ostatní – ale ta k nám promlouvala jiným jazykem než k ostatním, dlouho jsme ji chápali dokonce jako důkaz správnosti svých postojů, zatímco ostatní v ní už dávno spatřovali mnoho důkazů právě proti nim.“³⁹

Mlynář měl výrazný smysl pro otázky moci. Výsadní postavení komunistické strany bylo pro něho nezpochybnitelné. Jako člen aparátu obhajoval loajálně linii strany, avšak brzy pozoroval slabiny systému a hledal pro ně řešení. Jako vedoucí teamu pro otázky politického systému došel k názoru, že vývoj postaru není možný a že v zájmu socialismu a komunismu je nezbytná politická reforma.⁴⁰ Byl ale proti živelným akcím, které by oslabily vedoucí roli strany. V roce 1968 se přiklonil k Dubčekově reformě, kterou pomáhal sám programovat. Měla vést nejen k „zlidštění“, ale i k upevnění „socialistického“ systému.⁴¹ Po sovětském vpádu byl pro normalizační režim *persona non grata*. Sám se proto stáhl z politiky. Přesto vydatně přispěl k posílení hnutí Charty 77, v níž viděl prostředek nátlaku na zkosnatělou politiku „normalizace“. V rakouském exilu hledal kontakty k Socialistické internacionále, ale zůstával věrný svému komunistickému přesvědčení. V posledních letech svého exilu upínal svou naději na gorbačovskou perestrojku, v níž viděl i pro Československo možné východisko. Po svém návratu do vlasti vyjádřil politování, že KSČ se bez boje vzdala své výsadní moci ve státě. Byl připraven znovu politicky pracovat – nenacházel však platformu, na které by svou činnost mohl rozvinout.

Posun v marxistické filozofii Karla Kosíka

Mezi nejvýraznější a zejména v pozdějších letech nejsamostatnější myslitele mezi mladými komunistickými intelektuály patří bezesporu filozof Karel Kosík (1926–2003). Ke straně ho přivedla odbojová činnost; v listopadu 1944 byl zatčen a konec války strávil v terezínském vězení. Tam také na samém konci války

39 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*, s. 9–10.

40 Z. MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*, s. 81.

41 FRANCESCO CACCAMO, *Ke vzniku Pražského jara. Zdeněk Mlynář a mezioborový tým pro rozvoj politického systému*, in: „O nový československý model socialismu“, Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech, (edd.) Jiří Hoppe, Martina Škodová, Jiří Suk, Francesco Caccamo, Praha 2015, s. 92n.

zažil popravu svých druhů z odbojové skupiny, které sám jen náhodou unikl.⁴² To mělo nesporný vliv na radikalitu jeho názorů na počátku 50. let. Po válce, kdy studoval filozofii na pražské Karlově univerzitě, v Leningradu a Moskvě, byl fanatickým stoupencem „proletářské revoluce“ a v jejím jménu odsuzoval minulost, buržoazii a Masaryka.⁴³ Dal se plně do služeb „třídního boje“;⁴⁴ jeho nenávisť se přesouvala od fašistů na nepřátele třídní. Buržoazie a vše, co jí sloužilo, bylo určeno k odstranění a Kosík se na této likvidaci chtěl alespoň intelektuálně podílet. Měl „porozumění“ pro nutnost procesů s gen. Píkou, s Horákovou, Kalandrou a jinými. Jeho nenávistný postoj k nepřítelům se vystupňoval zejména v procesu se „zrádci“ uvnitř strany kolem Slánského, které nazval bandity a diverzanty.⁴⁵ V raných 50. letech jeho světu dominovala dogmatická teorie a emocionální agresivita vůči „nepřítelům“ dělnické třídy, z níž skutečný obraz současnosti postupně vytrácel.

Pak přišla Stalinova smrt a o tři roky později odhalení jeho svévolných metod – včetně nezákonné likvidace jeho možných či domnělých konkurentů uvnitř strany. Pro Kosíka stejně jako pro četné jeho vrstevníky to byl otřes, který zasáhl i dosavadní jistoty teoretické a orientaci hodnotovou. Kosík revidoval svá stanoviska, jak naznačují jeho články z konce 50. let, zejména však z 60. let. Jeho práce *Dialektika konkrétního* z roku 1963 se pak stala mocným impulzem k revizi nejen ideologie, ale i politiky komunistické strany. Odsoudil subjektivismus, který přehlíží a znásilňuje fakta ve jménu „vyšší skutečnosti“ (jak ji podávala současná stalinská ideologie), která se tak stává nezávislou a je existencí jiného druhu než fakta.⁴⁶ Ukazatele směru, který byl komunistickým hnutím opuštěn, hledal v ko-

42 ALENA WAGNEROVÁ, *Ještě o Karlu Kosíkovi*, Listy 2006, č. 5.

43 KAREL KOSÍK, *O sociálních kořenech a filosofické podstatě masarykismu*, Filosofický časopis 1954, č. 3, s. 196–214. Masarykismus byl podle Kosíka „ideologií svržených a rozdrčených vykořisťovatelských tříd a jeho jedinými veřejnými hlasateli jsou vlastizrádci a imperialističtí agenti v zahraničí“. Masarykův největší hřích vidí v jeho „přisluhování buržoasní reakci v období imperialismu a proletářských revolucí“.

44 Srov. Kosíkův článek z listopadu 1951, kde usoudil, že všechny lidové demokracie musí následovat Stalinovo vedení v boji za pokrok a mír a že zákon o zosířené třídní boji je pro ně absolutně závazný; KAREL KOSÍK, *Sovětský svaz – bašta marxismu-leninismu*. Tvorba 20/1951, č. 47, s. 1116–1118.

45 KAREL KOSÍK, *Stalin nás učí lásce k vlastní a nenávisť k jejím nepřítelům*, Tvorba 20/1951, č. 51, s. 1211–1212: „jen kosmopolitní banditi a diverzanti typu Slánského, Švermové, Šlinga a spol., které lid vyvrhl ze svého středu, se odváží sáhnout na naše spojení s Sovětským svazem. [...] Vede nás velký žák Stalinův a největší muž našeho národa, drahý Klement Gottwald.“

46 Radikální odtržení skutečnosti od fakticity znemožňuje rozpoznat ve faktech nové tendence a rozpory, protože každý fakt je předurčen zjištěnou a hypostazovanou tendencí. Teorie celku

řenech marxismu. Navazoval na humanismus mladého Marxe a některé moderní filozofické směry (existencialismus, antropofilozofie apod.).

K svým dogmatickým omylům z počátku 50. let se nevracel – otevřenost Mlynářovy autoreflexe u něho nenajdeme. To neznamená, že si otázku odpovědnosti za minulé chyby vůbec nekladl. Rozhodující pro něj ale nebyly omyly jednotlivců, nýbrž silící snaha o nalezení nové podoby pravdy revizí stalinské verze marxismu-leninismu, která umožnila následující reformní kroky.⁴⁷ Viděno v této kosíkovské perspektivě je osobní účast na stalinském období sice součástí „obecného zla“, nikoli však nutně osobním selháním. Kritizuje proto stranu a systém v obecné rovině, v níž je implicitně zpochybňován i jeho postoj z té doby, ale převzetí osobní odpovědnosti za tato léta se vyhýbá.

U Kosíka pozdějších let začíná hrát významnou úlohu svědomí, které (spolu s kritickým rozumem) mělo být korektivem scestného myšlení a jednání. Už brzy po odhalení „kultu osobnosti“ vytyká inteligenci nedostatek svědomí.⁴⁸ A s důrazem připomněl intelektuálům povinnost poslouchat svůj rozum a svědomí v projevu na IV. sjezdu československých spisovatelů, kde se dovolával příkladu Jana Husa.⁴⁹ „Svědomí“ není termín ze slovníku marxistického, nýbrž křesťanského.⁵⁰ Dovolávat se svědomí v době dozívajícího stalinismu, kdy teorie a praxe dosavadního komunismu byla kritizována, znamenalo dovolávat se principu lidskosti, kořenu humanity, z které vyrůstala teorie Marxova. Navazovalo se tu na historicky vzniklou *civilizační morální normu*, stabilizující lidské soudy a chování.⁵¹ Tím se ale navazovalo na něco, co bylo bytostně cizí morálce leninismu-stalinismu, jemuž se Kosík postupně vzdaloval.

Jeho obrat se stal nejpozoruhodnějším a nejinspirativnějším příkladem odvažné revize dogmatického marxismu-leninismu u nás, jenž měl být nahrazen

pak zahrnuje pouze taková fakta, která jsou ve shodě s abstraktním principem a podporují jeho platnost. Vzniká tím falešný obraz skutečnosti: KAREL KOŠÍK, *Dialektika konkrétního*, Praha 1965², s. 38–40.

47 Karel Kosík v *Diskusně o diskusi*, Literární noviny 1964, č. 24, s. 3–5, Kosíkův příspěvek s. 5.

48 KAREL KOŠÍK, *Přeludy a socialismus*, Literární noviny 1957, č. 10, s. 3.

49 KAREL KOŠÍK, *Rozum a svědomí*, in: Protokol IV. sjezdu československých spisovatelů v Praze 27.–29. června 1967, Praha 1968, s. 107–109.

50 A. WAGNEROVÁ, *Ještě o Karlu Kosíkovi*, upozornila na to, že odbojová skupina Předvoj, jejímž členem se za války stal i Kosík, se formovala v prostředí dorostu a sdružení mládeže evangelického sboru na Smíchově.

51 C. MIĚOSZ, *Ztročený duch*, Praha 1992, s. 28–29, upozorňoval na iluzi determinismu, podle níž lze člověka zcela proměnit změnou systému, resp. institucí bez ohledu na civilizačně odsouhlasené hodnoty, které působí jako tradice. Ty se vždy časem znovu prosadí. Tak tomu patrně bylo i u Kosíka.

vědeckou teorií. Svým myšlenkovým a mravním vývojem od druhé poloviny 50. let, svým přínosem k revizi marx-leninské filozofie, svými osvětlujícími a mobilizujícími rozbory konce 60. let podal důkaz o opravdovosti svého přerodu ze zaníceného stoupence stalinsko-gottwaldovské politiky, ideologie a perzekuce v kritického filozofa humanistického marxismu. Jeho myšlenky měly velký vliv na dění vedoucí k „pražskému jaru“.⁵² Když se rozkolísané vedení KSČ odhodlá k odstranění Novotného a jeho kamarily, stává se Kosík jedním z hlavních teoretiků reformního proudu. Proti masám, které lze mocensky a ideologicky manipulovat, vyzdvihuje práva jednotlivého občana, jak to vyjádřil ve své úvaze *Naše nynější krize*: „Příčina naší politické krize tkví v tom, že obyvatelé této země již nechtějí žít jako bezprávné nebo neplnoprávné stranické a nestraničné masy, a nositelé moci již nemohou uplatňovat svou vedoucí úlohu v podobě policejně byrokratické diktatury, tj. jako bezvýhradný monopol vládnutí a rozhodování, opírající se o zvlů a násilí. Radikální řešení této krize je možné pouze tehdy, jestliže systém policejně byrokratické nebo byrokratické diktatury bude nahrazen systémem socialistické demokracie. Rozdíl obou systémů je zásadní. Základem jednoho systému je politická bezprávnost nebo neplnoprávnost stranických a nestraničných mas, základem druhého systému je politická plnoprávnost a rovnoprávnost socialistických *občanů*.“⁵³ V těchto slovech se odráží pozoruhodný intelektuální a morální vývoj od fanatismu třídní nenávisť, která ho v roce 1951 přiměla k tomu hanobit údajně „zrádce“ Slánského a spol., k uznání univerzality lidských práv a demokratické rovnosti občanů v roce 1968.

Kořen tohoto obratu od dogmatické víry ve stranu k samostatnému rozumu a svědomí je třeba hledat v Kosíkově intenzivním studiu jak marxistické filozofie, tak některých současných filozofických směrů. Byly tu především impulzy z revizionistických kruhů v Polsku, Maďarsku, ale také v Jugoslávii a ve Francii, které otvíraly nově otázky ideologické i politické.⁵⁴ A také vlivy moderní filozofie, zejména existencialismu a filozofické antropologie.

Kosík sám zřejmě toto období dogmatismu ze svého vědomí vytěsnil, vinu přenesl na stranu, která lidmi manipulovala.⁵⁵ Se zavržením strany odvrhl i období

52 KAREL HRUBÝ, *Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“*. Soudobé dějiny 15/2008, s. 545–574.

53 KAREL KOSÍK, *Naše nynější krize*, Literární listy č. 7–12, duben–květen 1968.

54 O tom podrobněji M. KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 295n.

55 V článku *Iluze realismu*, který napsal počátkem roku 1969 pro Listy, ukazuje na zhoubnou souvislost mezi manipulací a morálkou národa: „V systému všeobecné manipulovatelnosti se pravda prolíná se lží, dobro se zlem, a tato nerozlišenost, indiferentnost a lhostejnost vytváří panující atmosféru každodenního života. V systému všeobecné manipulovatelnosti se proto stupňuje ne-

svého k fanatismu zmanipulovaného vědomí. Rok 1948, který v mládí považoval za otevření možnosti naplnit socialistickou myšlenku v Československu, považoval nyní za selhání. Tehdy podle něho „nastala příležitost pro komunistickou stranu, aby dokázala činy, že komunismus přináší větší svobodu, větší demokracii, lepší – větší – morálku. Ale jakmile se komunisté dostali k moci, neudrželi tíhu vítězství – a tlak z metropole – a stali se z nich politikáři, kteří dováděli do radikálních důsledků běžné politikářské metody těch vrstev, které odsuzovali.“⁵⁶

Po zhroucení komunistického systému na koci roku 1989 nebylo už naděje na implementaci jeho socialistické ideje. Vše, co pro Kosíka bylo základním znakem socialismu (vláda dělnické třídy, kolektivní vlastnictví výrobních prostředků apod.) bylo v novém společenském systému, který vznikl po pádu komunismu, zatlačeno netřídní mentalitou voličstva, privatizací podniků, zánikem monopolu nejen mocenského a ekonomického, ale i ideologického. Bojoval svými články ještě proti kapitalismu, globalismu, proti ztročení člověka novými pouty (konzumerismem, kýčem apod.), ale myšlenky socialismu už dále nerozvíjel.⁵⁷ Víra v ideu socialismu, kterou chápal v revidované podobě z 60. let, mu však zůstala.⁵⁸

Nekonformní marxista Robert Kalivoda

Filozof a historik Robert Kalivoda (1923–1989) prošel vývojem, v němž nebyly tak dramatické zvraty smýšlení a hodnocení. Nebyl extremista, v teorii i v morálce u něho převažovala uměřenost. Proto nepodlehł pasivně stalinismu, nemusel z něho také vycouávat. Zůstal svým, tj. upřímně věřícím v ideu socialismu, kterou chápal dle svého rozumu, ne podle oficiálně platného dogmatu.

Jeho cesta ke komunismu se od ostatních lišila. Z rodiny vysokoškolského učitele si neodnášel primárně plebejskou solidaritu, ale dostával se k marxistické představě o budoucím vývoji spíše svým estetickým zaměřením a studiem mar-

bezpečí, že se politický národ přemění na masu lhostejných (...) kteří ztratili schopnost a zájem rozlišovat svým jednáním, myšlením a životem pravdu od lži, dobro od zla, vznešené od nízkého.“ Přetištěno v K. KOSÍK, *Století Markéty Samsové*, s. 100–104, citát na s. 102–103.

56 JAN KAŠPAR, *Čest demokratů je v poctivosti. Rozhovor s Karlem Kosíkem*, Literární příloha Práva, 1999.

57 KAREL HRUBÝ, *Politická jara Karla Kosíka*, Listy 2006, č. 4.

58 „Pražské jaro nebylo marným pokusem o ‚třetí cestu‘ odsouzenou k zániku, nezdaru, zapomenutí, ale *trvá* jako *záblesk* a tušení *jediné* cesty, která může lidstvo zachránit před globální katastrofou, jako nesmělý náznak imaginace, z níž se jednou zrodí nové paradigma.“ – KAREL KOSÍK, *Pražské jaro, „konec dějin“ a šaušpíler*, in: Týž, *Předpotopní úvahy*, Praha 1997, s. 216–226 (původně vydáno roku 1993).

xistické teorie. Za války byl členem pražské spořilovské skupiny surrealistů, kde převládala antistalinská interpretace marxismu, představovaná Karlem Teigem. Ta byla otevřená i vůči jiným teoretickým koncepcím (například vůči freudismu a strukturalismu), které se pokoušela s marxismem syntetizovat.⁵⁹ Jeho přilnutí k marxismu bylo tedy motivováno teoreticky a metodicky: marxismus byl pro něho cestou ke svobodě, kterou chápal jako možnost plného rozvinutí tvůrčí síly a potence člověka. Brzy však rozeznal deformující charakter stalinského režimu a nedal se jím ovlivnit. Nemusel proto po odhalení Stalinova kultu a zločinů svůj vztah k marxismu revidovat. Nemusel jej měnit ani po srpnové okupaci, kdy upadl v nemilost. Dávno už odmítal pojetí svobody jako poznané nutnosti, chápal ji v duchu původního marxismu jako možnost člověka rozvíjet plně své schopnosti tím, že odstraní faktory, které jeho lidství deformují.⁶⁰ Odmítal mechanické schéma základny a nadstavby. Požadoval, aby byla znovu přiznána aktivní a podněcující role duchovnímu faktoru.⁶¹ Byl přesvědčen, že ideje a hodnoty hrají v dějinném vývoji významnou úlohu.

Vliv Teigeho antistalinské interpretace marxismu se projevil i v jeho zájmu o názory Lva Trockého jako ideologického i mocenského protihráče J. V. Stalina. Byl sice k Trockému kritický, považoval ho za tragickou postavu, odmítal jeho politickou koncepci, kterou Trocký rozvíjel v pozdějším exilu, ale postihoval v něm možnost jiného vývoje socialistického modelu, než který uskutečňoval Stalin.⁶² Stalinský model socialismu považoval Kalivoda za nemarxistický. Likviduje totiž podle něho humanistickou podstatu marxistického socialismu a v chápání lidského smyslu socialistického osvobození se vrací daleko před Marxe. Kalivoda také upozorňuje, že stalinismus nebyl fatalitou. Stalinská alternativa vytlačila prostě alternativu marxistickou. Byrokraticko-machiavellistické pojetí

59 Freudismus měl vliv na jeho modifikaci materialistického pojetí člověka, do něhož vnáší dimenzi *biopsychickou*; biopsychickou energii považuje za vlastní zdroj lidské aktivity: ROBERT KALIVODA, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, Praha 1968, s. 62.

60 JOSEF ZUMR, *Robert Kalivoda a tradice české avantgardy*, in: Historicko-filozofické dílo Roberta Kalivody, Olomouc 1999, s. 80–89. Také JOSEF VÁLKA, *Kalivodovo historické myšlení*, in: Historicko-filozofické dílo Roberta Kalivody, s. 7, uvádí, že Kalivoda do filozofického a vědeckého diskurzu vstoupil později než jeho vrstevníci, navíc jako oponent oficiální ideologie a jako vnitrostraní disident usilující o revizi ideologie a politiky.

61 Ferdinand Seibt v úvodu ke Kalivodově posmrtně vydané knize *Husitské myšlení*, Praha 1997, s. 11.

62 Vyjádřil to explicitně v roce 1968, kdy už nefungovala cenzura. Trockij podle něho zklamal jako politik, když neodstranil Stalina od moci ve chvíli, kdy to mohl udělat poměrně snadno. Tím nejenže prohrál svou hru, ale prohrál asi i pro hnutí historickou možnost jít kupředu nestalinskou cestou: ROBERT KALIVODA, *Demokratizace a kritické myšlení*, Literární listy, č. 10–11, květen 1968.

výstavby socialismu zasadilo přitom drtivou ránu marxistickému socialismu právě tím, že si nasadilo marxistickou tvář.⁶³ Toto odhalení Stalina jako falešného myslitele, který se zaštiťoval marxismem-leninismem, ale ve skutečnosti mu šlo jen o moc, ukazuje na hluboké kořeny Kalivodovy skepse k někdejší euforii 50. let, která strhávala velkou část mladých komunistických intelektuálů.

Jeho koncepcce socialismu už také nemá charakter výlučně parciální, opřeny o jednu třídu společnosti – proletariát, ale univerzální. Požaduje a snaží se „zabezpečit určité lidské hodnoty pro všechny příslušníky společnosti“, což musí vést k programu i praxi socialistické přestavby společnosti. Tato socialistická přestavba musí být chápána jako „proces, v němž člověk dalším vystupňováním své ekonomiky si postupně vytvoří pokud možno nejvyšší materiální podmínky své svobody, bude se postupně zbavovat své sociální determinace, dané jistým druhem práce, a bude si tak vytvářet podmínky pro universálnost své lidské aktivity“.⁶⁴ Člověk nemůže být jen prostředkem politiky, jeho myšlenková a morální autonomie nesmí být znásilňována. Politický systém socialistické demokracie chápe jako „základnu svobodné konfrontace kulturně-světónázorových hledisek, která již ztrácí svůj třídně politický charakter a stávají se kulturními a světónázorovými hodnotami nikoliv v politickém, nýbrž v nejlustnějším lidském slova smyslu“.⁶⁵ Požaduje přechod od demokracie nepřímé k demokracii přímé, která má kromě jiného obsahovat i přímé řízení a spravování socialistických podniků kolektivity pracujících, jak to v té době prosazoval Ota Šik. Oceňuje liberální svobody tisku a projevu jako základní formu přímé demokracie. Liberalismu jako systému však vytýká, že požadavek svobody lidstva jako sociálního celku je mu zcela cizí.

Celé jeho dílo podává svědectví o samostatné cestě myslitele, jemuž marxismus byl metodickou pomocí v hledání pravdy, svobody a spravedlnosti. Svobodu chápal v duchu teigovské avantgardy jako Marxův ideál totálně svobodného lidství, odlišný od svobody Leninovy, která se v té době vztahovala jen na „uvědomělé“ stoupence „avantgardy proletariátu“.⁶⁶ V údobí, kdy marxismus-leninismus

63 ROBERT KALIVODA, *Marx a Freud*, in: Týž, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, Praha 1968, s. 49: „Skutečné tvůrčí marxistické myšlení bylo v uplynulých desetiletích stalinismem heretizováno, životní úděl jeho představitelů byl těžký, bolestný, často tragický.“

64 R. KALIVODA, *Demokratizace a kritické myšlení*.

65 R. KALIVODA, *Demokratizace a kritické myšlení*.

66 R. KALIVODA, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, s. 151: „Vedle obsahového vymezení svobody, jehož projekcí je totálně rozvinutý svobodný člověk, krystalizuje v Marxově myšlení i pojetí svobody jako *svobodné volby*, ve vzájemné vazbě těchto dvou rozměrů svobody se utváří marxistický libertinismus. Jedině v této vzájemné vazbě, v podmínkách socialistické tolerance, může marxovský totálně emancipovaný člověk nacházet a upevňovat prostor své vlastní seberealizace.“

byl stále ještě platnou státní doktrínou, bylo ostentativní přihlášení se k Marxově rané filozofii závanem čerstvého vzduchu do strnulé leninské ideologie. Kalivoda, který se odborně zabýval myšlením středověku (ideologií husitství),⁶⁷ byl stranickými ideologi sice kritizován, ale jako historik filozofie odbornými kruhy vysoce oceňován. Ze strany byl vyloučen v roce 1970. Poté se z veřejného života stáhl. V politickém myšlení však zanechal hlubokou stopu alternativního myšlení, které ani nemilosrdný dogmatismus 50. let nedovedl potlačit.

Nenaplněné očekávání Ivana Klímy

Do veřejného života vstupoval Ivan Klíma (* 1931) už v době, kdy se v stalinismu objevily první trhliny. Jako dítě strávil tři a půl roku v Terezíně. Po maturitě (1948) podepsal přihlášku, stal se kandidátem, od roku 1953 členem KSČ. Otec byl komunista, jeho dva strýci, bratři Synkové, zahynuli v odboji. Četba o dějinách socialismu, o utopických socialistech a o Marxovi ho přivedla k přesvědčení, „že po staletí lidé snili o spravedlivějším řádu, který by odstranil sociální nerovnost, majetkové rozdíly, bídu, nevzdělanost, také závist, zlodějství a zločinnost vůbec. A vše dovršil Karel Marx, který učinil socialismus cílem snažení mocné dělnické třídy a vlastně všeho lidstva.“⁶⁸ Tedy ne četba marxistické literatury, ale četba o socialismu, o jeho mravním poslání, ho přivedla na půdu strany.

O svém mladistvém horování pro komunismus mluví na mnoha stránkách svých pamětí. Hned v předmluvě vyzdvihl subjektivní potřeby mladého člověka, které rozhodovaly: na samé podobě ideologie záleží podle něho méně než „na potřebě mladých lidí bouřit se proti společenskému pořádku a ještě více na jejich potřebě mít nějakou víru, cíle, které považují za vyšší. Jsou náchylní vidět svět a jeho rozpory v nečekaných, zdánlivě jednoduchých souvislostech, které se zdají vysvětlovat vše podstatné, čím právě trpí anebo s čím nesouhlasí. Pro tyto často klamné cíle jsou ochotni obětovat i život.“⁶⁹

Značnou roli u Klímy hrálo tříapůlleté vyřazení z normálního života v koncentračním táboře Terezín. „Mou jedinou, zato otřesnou zkušeností byla válka. Můj svět se rozpadal na dobro a zlo, dobro ztělesňovali rudoarmějci a spojenci vůbec, zlo ztělesňovali Němci. Nic jsem nevěděl o jiných zlech, jiném vraždění, znal jsem život jen z jediné stránky a mylně jsem se domníval, že je na ní napsáno

67 ROBERT KALIVODA, *Husitská ideologie*, Praha 1961.

68 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 109.

69 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 8.

vše, co člověka opravňuje k dalekosáhlým soudům.⁷⁰ Také vliv rodiny ho směřoval ke komunismu. Později, poučen svými vlastními zkušenostmi 50. a 60. let, posuzoval své členství ve straně už kriticky; odhaloval přitom i vazby, jimiž strana své členy poutala: „Od členů strany se vyžadovaly pouze ukázněnost, podřízenost a projevy, tu nadšení, tu nenávisť, podle toho, co strana právě potřebovala. Bylo nemyslitelné, aby člen vznášel námitky proti stranické politice. [...] Když naopak pilně prosazoval vše, co se právě označovalo za politiku strany, mohl se dočkat přiměřených odměn.“⁷¹ „Kdo toto vše přijal, kdo se podrobil, nemyslel, kdo jen opakovaně projevoval uvědomělost, ať už řečmi či účastí na brigádách, ten mohl mít ‚dobrou naději‘, že mu Bůh popřeje dobré místo.“⁷² Očekávání, s nímž vstupoval do KSČ, se nenaplnilo. „I ten, kdo do strany vstoupil s důvěrou v její schopnost vést lidi k vznešeným cílům, musel poměrně brzy nahlédnout, že to je organizace, která se neštítí mrzkostí, lži, intrik ani zločinů.“⁷³ Byl podle svých slov polovzdělaný a zaslepený, nezajímal se o čistky. Proces se Slánským mu připadal divný tím, jak obžalovaní mluvili, jak přiznávali svou vinu. Ale nealarmovalo ho to ještě. Otázku viny si v 50. letech vůbec neuvědomoval.

Klíma věrohodně vysvětluje, jak dochází k morálnímu selhání v proudu „hnutí“: předpokladem toho, aby člověk překonal strach z nelidskosti a nemorálnosti, jak to na svých stoupencích žádala strana, je potlačení svědomí, resp. jeho proměna v „jiné svědomí“. Podle Leninovy směrnice bylo dobré to, co sloužilo zájmům strany, jejím cílům.⁷⁴ „Revoluční vůdci vyhlásí novou morální kategorii, kterou nazvou revolučním svědomím. Tím myslí, že každý občan, který se připojí k revoluci, je zbaven trýzně vlastního svědomí; to za něho přebírají vůdcové, které znepokojí jen porušení revolučních ideálů. Ve jménu ideálů lze měnit všechny dosud platné hodnoty; mnohé, co se dosud považovalo za podlost, co bylo zločinem, stává se revoluční zásluhou. [...] Tomuto zmatení hodnot mnozí podlehnou. Tak se stane, že i lidé donedávna počestní se dopustí činů, které by jim ještě předešlého dne připadaly odporné a nepředstavitelné.“⁷⁵

70 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 71.

71 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 151.

72 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 157.

73 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 146.

74 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 205, kde cituje z Leninova projevu ke komunistické mládeži (1920): „Tato generace musí vědět, že celým jejím životním posláním je výstavba této společnosti. [...] Její mravností je to, co slouží zničení staré vykořisťovatelské společnosti a sjednocení všech pracujících kolem proletariátu, budujícího novou společnost komunistů.“

75 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 177.

Klímův ostrý odsudek ideologie a politické praxe, kterou KSČ uplatňovala v 50. letech, je ale výrazem pozdějších zkušeností a poznání. Mezi ideálem a skutečností ležela dávno propast, kterou horliví stoupenci strany dlouho nevnímali. A když ji začali vnímat, nebyli schopni prameny jejího vzniku pochopit. I ti, kteří byli přesvědčeni, že se podaří socialismus očistit, se v roce 1967 na IV. sjezdu spisovatelů stále ještě dovolávali Lenina, volali po obnově leninských norem, které ztotožňovali s tolerancí, kritičností a velkomyslností.⁷⁶ Ani v době sjezdu (červen 1967) nebyl ještě Klíma a jeho druzi přesvědčeni, že socialismus leninského ražení je neuskutečnitelná utopie. Na to, že by mohlo dojít k změně politického systému, nepomýšlel. Přesto proti němu, Kohoutovi, Liehmovi a Vaculíkovi bylo zavedeno disciplinární řízení. Klíma byl vyloučen. Stranický průkaz odevzdával podle svých slov „s úlevou“. Naděje na realizaci snu o „novém světě“ založeném na ideji marxismu-leninismu, kterou ještě u některých nacházíme, u Klímy definitivně uhynula.

V závěru svých pamětí odsoudil Klíma stalinismus jako systém teroru, špiclovství, brutálního násilí ve jménu zdání morálně politické jednoty lidu.⁷⁷ A našel konečně tvrdá slova i pro Lenina: ačkoli se ve většině svých předpovědí mýlil, o to nezvratněji byl Lenin přesvědčen, že odhalil jedinou platnou pravdu o společenském dění. Posedlý svou myšlenkou vybudovat komunistickou společnost i proti vůli všech, hlásal oprávněnost, ba nutnost diktatury. A to diktatury tvrdě perzekující, vraždící. Na konci svého vývoje se Klíma přiznává k pocitu hanby, že žil „v režimu, který vyrostl na bezpráví a který to odmítal nejen připustit, ale vyhlášoval sám sebe za ztělesnění spravedlnosti a nových soudružských vztahů mezi lidmi“.⁷⁸

Probuzený lyrik Milan Kundera

Jinak se vyvíjel Milan Kundera (* 1929), který podlehl ve svých mladých letech „kouzlu“ marxismu-leninismu, než k němu v polovině 50. let zaujal kritičtější stanovisko. Přes pozdější vystřízlivění z tohoto okouzlení si podržel ještě po likvidaci „pražského jara“ víru v socialismus, který u nás v roce 1968 počínal nabývat nové formy.⁷⁹

76 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 427.

77 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 422.

78 I. KLÍMA, *Moje šílené století*, díl 1, s. 463.

79 MILAN KUNDERA, *Český úděl*, Listy č. 7–8, 19. prosinec 1968.

Do KSČ vstoupil krátce před únorem 1948. Vítězství KSČ v únorové krizi 1948 ho uvedlo v nadšení. To se projevovalo nejen v oslavných a mobilizujících verších, ale také v četných článcích, které v té době psal. Odrážela se v nich důvěřivost, nevědomost, naivita, dětinství a nadšení.⁸⁰ Jeho pozdější ohlédnutí na předěl 40. a 50. let podává svědectví o tom, jak dobu a její výzvy subjektivně chápal: „Má generace se stala dospělou v době stalinismu. [...] Stalinismus byl založen na velkolepém humanistickém hnutí, které si uprostřed své stalinické nemoci uchovávalo mnoho ze svých původních postojů, myšlenek, hesel, slov a snů.“ Přitahoval ho tedy především ideál velkolepého humanistického hnutí. Ale tehdejší praxe mu neodpovídala. Byl tím zmaten. „Morální orientace byla nadměru obtížná, někdy nemožná. [...] Stalinismus byl pro všechny ctnosti a ideály nebezpečnější, protože byl na nich původně založen a postupně je proměňoval v jejich protiklad, lásku k lidstvu v krutost k lidem, lásku k pravdě v denunciaci atd. atd.“⁸¹

Po dvou letech byl svého členství v KSČ zbaven pro malichernou neúctu ke stranickému funkcionáři.⁸² Roku 1956 mu bylo členství obnoveno – na konci 50. a zejména během 60. let se stával kritikem dogmatického stalinismu a zejména kulturní politiky strany. Jeho projev na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů v roce 1967 ho ukázal už jako rozhodného reformistu, který v následujícím roce patřil mezi přední zastánce liberálnějšího pojetí komunismu.

Kunderovy vzpomínky na léta jeho svazácko-budovatelského nadšení mají, bohužel, mezerovitý ráz, který ztěžuje pochopit toto jeho období „opojení stalinickým marxismem-leninismem“. Jsou roztroušeny v jeho pozdějších pracích většinou jen literárními obrazy nebo příležitostnými poznámkami. Kundera z nich vytěsňuje trapné úseky a události, tvorbu svého raného období zatlačuje do nevýznamnosti.⁸³ Do popředí se naopak dostávají postoje a události z jeho pozdějšího vývoje.⁸⁴ Přesto se najdou úseky, které vypovídají o situaci autorových

80 Jde především o jeho sbírku *Člověk, zabrada širá* z roku 1953. V interviu poskytnutém A. J. Liehmovi pro publikaci *Generace*, Praha 1990, mluví už distancovaně o mlze mladých lyrických, kteří tehdy propadli komunistické ideologii (s. 61).

81 A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 57.

82 Rozhovor Viléma Foltýnka s Janem Trefulkou v Knihovničce radia Praha z 21. 12. 2008. Trefulka popisuje, „jak mě, tak Kunderu a kolegu Dewettera – ze strany vyloučili, protože Dewetter se v zalepeném dopise ze školení [adresovaném Kunderovi] vyjádřil, že ten přednášející je vůl. A oni to samozřejmě otevřeli.“

83 Výtku, že i Kundera upravuje svou biografii, tak aby v ní byla snížena k bezvýznamnosti neslavná období a díla, najdeme například v práci Jana ČULÍKA, *Člověk, zabrada širá, Kundera jako mladý stalinista*, Britské listy 7. listopadu 2007.

84 Na tento rys u Kundery upozornil například MILAN JUNGMANN, *Kunderovské paradoxy, Svědectví 77/1986*: „Je totiž zamlčeno všechno podstatné, co tvořilo jeho profil jako vůdčího

mladých let. Tak například ukazuje, co pro mladého člověka znamenala revoluce. Dávala nový smysl životu, poskytovala jistotu v nejisté přítomnosti, byla útočištěm, k němuž se revolucionář utíkal jako dítě k mamince.⁸⁵ Vyžadovala od básníků podporu, kterou jí rádi poskytovali. Psali básně o míru, o Leninovi a Stalinovi, o umučených bojovnících proti fašismu a dělnících, kteří překračují normy.⁸⁶ Bylo to podle něho tehdy upřímné: „protože v magickém poli poezie se každé tvrzení stává pravdou, je-li za ním síla prožitku“. Subjektivní prožitek má pro Kunderu větší platnost než objektivní skutečnost. To je pro tuto generaci „věřících komunistů“ charakteristické. Uzavření v subjektivitě víry a přání nepřikládají v této fázi objektivní společenské skutečnosti význam. Žijí ve „svém“ světě, ve světě formovaném jazykem leninismu-stalinismu. Musí přijít otřes, v němž najdou nový jazyk a s ním objeví i vnější skutečnost v její odlišnosti.

Lyrika byla tehdy zneužita, o tom nemá Kundera pochyby. Ale mohou za to básníci? Ano i ne. V esejí *Cesty v mlze* z roku 1993 brání básníka, který byl horlivým služebníkem stalinského režimu, proti označení, že byl darebák.⁸⁷ Vyjadřuje tu názor, že ten, kdo jedná v přesvědčení o správnosti své Pravdy, je čestný, i když historie později odhalí jeho omyl. Kundera zastává názor, že člověk má být posuzován nikoli podle svých prohřešků, ale podle celoživotního díla.⁸⁸

V době, kdy Kundera vstupoval do literatury, bylo umění mocenskými orgány tlačeno k funkcím, které byly jeho vlastnímu poslání cizí. Postaveno pod aparát kontroly a řízení mělo být nástrojem ideologie a propagandy, byla mu vnucována norma tvorby – všechny odlišné tendence a styly byly oceňovány jako nepřátelské.⁸⁹ Mladí podléhali tendenci doby. Psali o tom, čím doufali osvědčit svou věrnost panující ideologii. I pod tímto zřetelem je třeba pohlížet na Kunderovy básně z té doby.⁹⁰

intelektuála posledních desetiletí českých dějin. “ (s. 144) „Zavrhuje všechno, čím byl spolutvůrcem socialistické kultury. [...] Chtěl by násilím zpřetrhat pouta s minulostí, v níž jeho vědomí ovládala krásná iluze o Velkém Pochodu.“ (s. 146)

85 MILAN KUNDERA, *Život je jinde*, Toronto 1979, s. 233.

86 M. KUNDERA, *Život je jinde*, s. 200.

87 MILAN KUNDERA, *Verratene Vermächtnisse. Essay*, München-Wien 1994, s. 221. Jedná se o osmou esejí *Cesty v mlze*.

88 K tomu srov. KAREL HRUBÝ, *Cesty v mlze. Na okraj jednoho Kunderova dopisu*, Dějiny a současnost 2012, č. 7, s. 22–24.

89 MILOSLAV PETRUSEK, *Umění totalitních režimů jako sociální fenomén. K sociologické analýze estetizace strachu a zla*, Studia Moravica. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica – Moravica 4/2006, s. 15–26, zde s. 17.

90 A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 61. V rozhovoru Kundera říká: „Moje vlastní mladost (lyrický věk) i moje lyrická činnost a lyrické zájmy mi splývají s nejhorský sezónou stalinských let.“ Tento odstup od lyriky – i své vlastní – je pro jeho další tvorbu významný.

Po zhroucení komunistického systému líčí počátky svého procitnutí: „Poté, co jsme první okouzlení komunismem nechali za sebou, pociťovali jsme i ten nejmenší krok proti oficiální doktríně jako odvážný čin. Protestovali jsme proti pronásledování věřících, zasazovali jsme se za zakázané moderní umění, bojovali jsme proti hlouposti propagandy, kritizovali naši závislost na Rusku atd. Tím jsme riskovali, ne mnoho, ale přece jen něco, a toto (malé) nebezpečí nám poskytovalo příjemné morální uspokojení.“⁹¹ V prolamování hranic nesvobody – zejména v oblasti kultury – měl Kundera bezesporu mezi intelektuály té doby přední místo. Jeho pohled je zaměřen k tomu, co ze zkušenosti dosavadního vývoje lze v budoucnosti udělat. Už v roce 1966 načrtává problematiku, kterou se bude zabývat jako romanopisec. „To, co jsme za posledních třicet let prožili, nebyl žádný med, ale všechny ty zkušenosti jsou obrovský kapitál pro umění. Příběh tohoto národa mezi fašismem, demokracií, stalinismem a socialismem obsahuje v sobě všechno podstatné, co dělá dvacáté století dvacátým stoletím, a umožňuje nám proto klást možná podstatnější otázky, vytvářet možná smyslupnější mýty než těm, kteří celou tou politickou anabází neprošli.“⁹² A ve svém příspěvku *Nesamozřejnost národa* na IV. sjezdu spisovatelů také vyjevil, kam civilizačně patří: „V dopise Helvetiovi napsal Voltaire nádhernou větu: ‚Nesouhlasím s tím, co říkáte, ale až do smrti budu bránit vaše právo říkat to.‘ To je formulace základního etického principu novověké kultury. Kdo se vrací historicky před tuto zásadu, dělá krok z novověku do středověku. Jakékoliv potlačování názorů, ba i násilné potlačování nesprávných názorů směřuje ve svých důsledcích proti pravdě, protože pravdy je možno dosáhnout jen v dialogu názorů, které jsou rovnoprávné a svobodné. Jakýkoli zásah do svobody myšlenek a slov, ať už technologie i pojmenování takové cenzury je sebediskrétnější, je ve dvacátém století skandálem a pro naši rozbíhající se literaturu okovem.“

Víra v marxismus-leninismus a v poslání proletariátu nebyla u Kundery ani na předělu 40. a 50. let zřejmě dominující. Převažovala tehdy u něho spíše snaha potvrdit si své schopnosti veřejným uznáním. V období stalinsko-gottwaldovské euforie psal na oba státníky obdivné básně, později oslavoval Fučíka, vyzvedával vedoucí komunistické činitele, odsuzoval buržoazii, varoval před jejím přetrvávajícím vlivem v umění a chválil politiku komunistické strany.⁹³ Jeho úsilí ztotožnit se s proletariátem je více deklarativní než žité. Dogmatickou ideologii užíval

91 MILAN KUNDERA, *Verratene Vermächtnisse*, s. 210.

92 A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 63.

93 MICHAL BAUER, *Mystifikátor Milan Kundera*, Tvar 9/1998, č.14, s.12–13, připomíná čtyři Kunderovy články z roku 1949, naplněné jeho obdivem ke straně a jejím představitelům.

spíše jako nezbytnost pro své uplatnění než jako výraz hluboce žitého marxisticko-leninského přesvědčení. Snad proto se v období procesů nenechává strhnout k nenávisným prohlášením jako řada jiných básníků a spisovatelů. Ve francouzském exilu si kdysi tak politický Kundera pochvaluje, že se konečně osvobodil od politiky⁹⁴ – je v tom i zřeknutí se ideologických a politických impulzů, s nimiž byla lyrická doba jeho poezie spjata.

Na rozdíl od leninsko-stalinské ideologie, jejíž vlivu se brzy zbavil, byla Kunderova víra v socialismus „bez tajné policie a cenzury“ nepochybně trvalá, opravdová a silná. A to nejen v 50., ale i v 60. letech, kdy se z nadšeného stoupence stal kritický soudce, požadující důkladnou korekturu režimu. Svědčí o tom jeho esej *Český údel* z konce roku 1968⁹⁵ i výrok o socialismu, který užil o řadu let později.⁹⁶

Ke své morální odpovědnosti se nehlásil. Těch, kteří přiznali osobní odpovědnost za dřívější deviační období, nebylo mnoho. U většiny převážila snaha svalit odpovědnost na režim, na jeho vůdce, na zavádějící informaci.⁹⁷ Kundera sám nechal otázku otevřenou. „Těm, kteří myslí, že komunistické režimy ve střední Evropě jsou výhradně výtvozem zločinců, uniká základní pravda: zločinné režimy netvořili zločinci, ale nadšenci, přesvědčení, že objevili jedinou cestu vedoucí do ráje. Hájili ji udatně a popravili proto mnoho lidí. Později vyšlo najevo, že žádný ráj neexistuje, a nadšenci byli tedy vrahové. [...] Ti, co byli obvinění, odpovídali: Nevěděli jsme! Byli jsme oklamáni! Věřili jsme! Jsme v hloubi duše nevinni! – Spor se tedy zúžil na otázku: Opravdu nevěděli? Nebo se jen tváří, že nevěděli? [...] Základní otázka není: věděli nebo nevěděli? Nýbrž: je člověk ne-

94 V rozhovoru s Philipem Rothem, otištěném původně v květnu 1984 v *The Sunday Times Magazine* a v českém překladu Zdeňka Urbánka v pařížském *Svědectví* 19/1985, č. 74, s. 367.

95 M. KUNDERA, *Český údel*, pražské jaro hodnotí jako: „Pokus vytvořit konečně (a poprvé v jeho světových dějinách) socialismus bez všemoci tajné policie, se svobodou psaného i mluveného slova, s veřejným míněním, jež je slyšeno, a s politikou, jež se o ně opírá, s moderní kulturou svobodně se rozvíjející a s lidmi, kteří ztratili strach, to byl pokus, jímž Češi a Slovinci poprvé od konce středověku stanuli opět ve středu světových dějin a adresovali světu svou výzvu.“

96 V rozhovoru s P. Rothem v roce 1984: „Na krátkou chvíli se uskutečnilo to, o čem snil Orwell: plánované hospodářství se svobodou vyjadřování.“ Citováno ze *Svědectví* 19/1985, č. 74, s. 366. Pozoruhodný je tu odkaz k Orwellovi, který nebyl komunistou, nýbrž stoupencem Labour Party.

97 Příznačné je už chování spisovatelů a básníků na II. sjezdu Svazu československých spisovatelů v roce 1956. Ti ujišťovali, že motivy jejich podpory a spoluúčasti na tom, co se nyní prezentovalo jako zločiny a omyly „kultu osobnosti“, byly ušlechtilé, že řádky jejich prací byly nesený upřímnou vírou v humanistické poslání komunismu. Srov. KAREL HRUBÝ, *Tiha omylu*, *Listy* 32/2002, č. 3, s. 25–29.

vinný proto, že neví?“⁹⁸ Kundera tu výstižně diagnostikuje obecný problém doby. Přiznání jeho osobního podílu na morálním selhání intelektuálů však v této diagnóze zůstává „v mlze“.

Od svazáckého zpěvu k disentu: Pavel Kohout

Jako básník budovatelské poezie se v 50. letech „proslavil“ Pavel Kohout (* 1928). Po maturitě v roce 1947 vstoupil na Filozofickou fakultu Karlovy univerzity. Působil na nejrůznějších kulturních postech (Československý rozhlas, kulturní atašé v Moskvě, šéfredaktor *Dikobrazu*, redaktor *Československého vojáka*, redaktor Československé televize). Od druhé poloviny 50. let se věnoval dramatické tvorbě. Za normalizace měl zákaz publikovat. Po podpisu Charty 77 byl šikanován. V roce 1978 mu byl dovolen roční pobyt v Rakousku (vídeňský Burgtheater). V roce 1979 mu byl znemožněn návrat do vlasti a byl zbaven československého občanství.

Počátky jeho básnické tvorby souvisely s aktivitou autora v mládežnických souborech a armádě. Psal písně a básně, proklamující v duchu poetiky budovatelského umění komunistické ideály. Nacházel podporu v kolektivu souvěrců.⁹⁹ Jeho sbírky *Verše a písně* (1953) a *Čas lásky a boje* (1954) zahrnují lyrickoepické reminiscence na uplynulou válku, ódy na Stalina, Gottwalda a Fučíka a verše o nových výrobních vztazích, básně oslavující mládí a lásku. V *Kantátě rodné komunistické strany* (1951) vyznává svou víru v moudrost a schopnost Stalinovy a Gottwaldovy strany.¹⁰⁰ Kohout měl už ve svém mládí porozumění pro parametry, které vedou k úspěchu. Vycítil, co se vyžaduje shora (od nakladatelů, resp. stranického dozoru), aby se jeho básně tiskly. A měl citlivý smysl pro to, co čtenáře přitahuje. Jeho verš byl prostý, témata aktuální, kompozice jednoduchá a pointy líbivé. I když v nich bylo vždy ideologické zaměření, nepůsobilo tvrdě, v popředí byl vždy lidský cit. Přitom nepokrytě vyznával, že dá všechny své síly do služeb pokroku a míru, do služeb boje za socialismus a komunismus, do služeb strany.

98 MILAN KUNDERA, *Nesnesitelná lehkost bytí*, Toronto 1985, s. 160.

99 P. KOHOUT, *To byl můj život?*, díl 1, s. 50, doznává, „že jeho prvotní revolucionářství (...) bylo méně spontánní a nezištné, než si tenkrát vmlouval. Zřejmě nechtělo jenom zlepšit svět, ale taky, a možná především, posílit osobní pozici v něm!“ Leccos lze také svést na davovou psychózu: „V davu, ať už jásajícím nebo běsnícím, se i stydlivý člověk odváží rvát.“

100 Jde hlavně o následující sloku: „Ta strana musí zvítězit! / Je moudrá staletými boji, / kterými pracující lid / chtěl ke své svobodě a pravdě dojit. / Zpívejme straně na pozdrav! / Je mladá mládím údernickým, / má rozum milionů hlav / a sílu milionů rukou lidských. / A jejím praporem jsou slova / Stalinova a Gottwaldova.“

Jeho postoj v té době inzeroval ochotu svazáka a básníka: jsem tu a jsem připraven bojovat a sloužit. Když ho „obnažila“ kritika (Trefulka v *Hostu do domu*)¹⁰¹ jako povrchního básníka, který svou jalovost překrývá ideologií, napíše v reakci v *Literárních novinách* stať *O smyslu a poslání české poezie*.¹⁰² Mluví v ní o básníku, „který si uvědomil, že pouta třídního boje prochází i poesii, a že tedy i v ní je nutno volit jednu z barikád, se všemi důsledky, které z ní plynou“. Pod titulem, který zní programově, se přihlašuje nejen k aktivnímu podílu na třídním boji, ale napadá i své kritiky (vedle Trefulky i Skácela), že „otevřeli možnost zaútočit na principy socialistického realismu“. Jako básník se marxistickou teorií příliš nezabýval, stačila mu povrchní znalost z běžných brožurek. Ale i to stačilo, aby poznal, co vede k úspěchu.¹⁰³ Schvaloval procesy proti „nepřítelům lidu.“ V dramatu *Dobrá píseň* to vyjádřil veršem: „A skutečnost je zatím taková – osobní bahno pronikne tě cele. Tak žili Slánský, Šling a Švermová a stali se – agenti nepřítel.“ A plnil horlivě i funkci likvidátora.¹⁰⁴ Později to omlouvá slepou vírou, v níž se ztotožňoval i s tím, o čem neměl potuchy.¹⁰⁵ Pro absenci kritického rozumu má jen jedno vysvětlení: rozum překrývalo nefalšované a nesobecké nadšení, které vedlo k davovému zmatení mysli, k trvalému politickému bloudění. Fučík byl zosobněním ideálu doby, Stalin byl pro něj „inkarnace nejvyššího principu lásky a pravdy“,¹⁰⁶ komunistická ideologie byla součástí básnickovy poezie. Jeho přístup ke skutečnosti byl naivní, viděný brýlemi okouzlení téměř dětského.

101 JAN TREFULKA, *O Pavla Kobouta. O nových verších Pavla Kobouta – polemicky*, Host do domu 1954, č. 11. Tam mimo jiné (s. 180) „v Času lásky Pavla Kohouta najdeš stejnou dávku povrchnosti a zbytečných slov jako v Času boje. A *fakt je*, že vedle nepravdivosti vystupuje tu další nepříjemná vlastnost: vroucnost citu zde básník nahrazuje vemlouvavostí.“

102 PAVEL KOHOUT, *O smyslu a poslání české poezie*, Literární noviny 1955, č. 13, s. 3.

103 O půlstoletí později zlehčí toto své období slovy: „Za pár let bude už i ten mladík vědět sám, že svými verši společně s jinými básníky nevědomě vyšival oponu přeludu, za kterou další diktatura chystala pro jeho sotva osvobozenou vlast tu pravou, železnou. Čte-li své prvotiny dnes, a příznačné je, že se musí nutit, už jen trne, jak poměrně zručné řemeslo tím víc odhaluje chudost výpovědi, obsahující asi tolik tajemství jako legendy křížovců.“ – P. KOHOUT, *To byl můj život?*, díl 1, s. 64.

104 Jan Čulík napsal in margine knihy PAVLA KOSATÍKA *Fenomén Kobout*, Praha-Litomyšl 2001, článek *Případ Pavel Kohout – historie o tom, jak vás vyplivne stádo*, Britské listy, 2. ledna 2002, v němž uvádí: „Mladý Pavel Kohout si byl vědom, že za stalinismu v Československu existuje útlak, a schvaloval ho, a to hned od února 1948. [...] Nebyl to jen idealista, ale utlačovatel. 10. března 1948 napsal: [...] Vycházelo u nás 80 časopisů pro mládež, většinou reakčních. Do konce týdne předkládám návrh na zastavení 47 časopisů a ve všech povolených budou komisaři Svazu české mládeže.“

105 P. KOHOUT, *To byl můj život?*, díl 1, s. 64.

106 P. KOHOUT, *To byl můj život?*, díl 1, s. 107.

Po odhalení Stalinových zločinů jeho „slepá víra“ dostává trhliny. Ostré oko stranického dozoru to registruje, jeho práce jsou přijímány se stále větší kritikou. Když jsou některé jeho divadelní hry staženy ze scén, věnuje se zpracování témat jiných známých literátů (J. Vernea, K. Čapka, J. Haška apod.) Jeho postoj ke straně a ideologii se mění v souladu s kritickým míněním intelektuálních současníků. V 50. letech to byla strana a soubor Julia Fučíka, které mu byly směrodatným ukazatelem, v 60. letech to byli literární kolegové, jejichž kritický vztah k stalinismu ho strhával. Volit správný okamžik pro překvapující účín bylo vyvinutou schopností zkušeného dramatika. Na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů v létě 1967 přečte v napjaté atmosféře Solženicynův dopis, jímž podřídí stranické vedení. Sklidí za to důtku. V roce 1969 je ze strany vyloučen.

Do roku 1968 vstupoval už jako uvědomělý kritik policejního státu a vedení strany.¹⁰⁷ Na shromáždění v Lucerně prohlásil: „Většina z nás, jak tu jsme, pomohla probojovat socialismus v téhle zemi. Byli jsme pěšáci, kteří dobyli šachovnici. A pak jsme se dívali skoro dvacet let, jak za nás hraje král a jeho střelci. Teď přišel čas pěšáků. Je tu a my jsme na tahu. Bude-li špatný, žalujme sami na sebe.“¹⁰⁸

Odsoudil nemravná 50. léta a požadoval, aby už nikdy nic nebylo tabu, aby se mohlo svobodně mluvit o všem.¹⁰⁹ Po okupaci se zapojil do boje proti normalizaci. Svou aktivní účastí na vzniku Charty 77 se definitivně zařadil mezi bojovníky za lidská a občanská práva. Po nuceném odchodu z Československa do exilu v Rakousku přispíval se zanícením jemu vlastním k zápasu o obnovení suverenity a demokracie v Československu. Ideově zůstal na platformě dosažené za „pražského jara“. Po listopadu 1989 se politicky v nových poměrech už neangažoval – přiznal, že mu v tom brání vlastní mladická minulost. Ve svých vzpomínkách píše o svém vývoji s upřímnou otevřeností, svůj podíl na podpoře stalinského režimu relativizuje svou tehdejší zaslepeností.¹¹⁰ Skutečnost, že dal Pavlu Kosatíkovi k plné dispozici svůj archiv, napovídá, že neměl přes všechny omyly „černé svědomí“ – věřil, že osobně nikomu neublížil.

107 P. KOSATÍK, *Fenomén Kobout*, s. 236, tvrdí, že Kohout žádal v průběhu pražského jara odstoupení generálního prokurátora Urválka a prezidenta, prvního tajemníka KSČ A. Novotného: „Když jsme se v roce 1945 rozhodli pro socialistickou cestu, nerozhodli jsme se přece pro svět politických procesů a falešných svědectví. To vše bylo do naší ideje importováno.“

108 P. KOSATÍK, *Fenomén Kobout*, s. 236.

109 PAVEL KOHOUT, *Občane – a co teď?*, Literární listy č. 12, 16. května 1968.

110 P. KOHOUT, *To byl můj život?*, díl 1.

Strážce lidské poctivosti: Ludvík Vaculík

K jiné alternativě socialismu se propracovával Ludvík Vaculík (1926–2015). Ideologie pro něho neměla takový význam jako pro jeho filozofické soupeřníky. Jako velká část jeho generace podlehl v poválečných letech svodu komunistického projektu a považoval Stalina za velkého myslitele, kterého je třeba následovat. Ale brzy začala jeho představa o lepší budoucnosti narážet na kontrasty tvrdé skutečnosti, což v něm vyvolávalo zlobu a zklamání. Rychleji se tak propracoval k strážlivému pragmatismu, který mu umožnil poznávat věci nikoli tak, jak byly propagandou líčeny, ale jak je lidé ve svém denním životě skutečně zažívali. Stal se ostrým kritikem diktatury aparátu a nejpoulnějším tlumočnickem názorů a zkušeností prostých občanů. Má proto mezi mladými komunistickými intelektuály své místo.

Do KSČ vstoupil v celkem idealistickém očekávání hned po druhé světové válce, jeho obdiv k Stalinovi byl v té době upřímný. Jeho politická angažovanost se však vzhledem k studiím a poté práci vychovatele omezovala na studijní a pracovní prostředí, které mu také poskytovalo pevnější vazbu k všední skutečnosti. To mu brzy ukázalo rozpor mezi propagovaným ideálem a nastoleným systémem. V nových poměrech, které byly vytvořeny únorem 1948, očekával naplnění sociální spravedlnosti, humanizaci pracovních podmínek, poctivost, lidskou slušnost a pravdivost, což se mu stalo synonymem socialismu. Když později jako redaktor poznával, že to nesouhlasí, ozval se. Šlo mu vždy v první řadě o aplikaci mravních kritérií na oblast co nejširší, na oblast společenskopolitickou.¹¹¹ To byl také pramen jeho pozdější oblíbenosti v širokých vrstvách společnosti.

O svých politických začátcích vyznal: „Ve Zlíně jsem také vstoupil do komunistické strany. Podle mne to byla jediná strana, která narysovala plán budoucnosti. Měla za sebou literaturu, teoretické dílo, vytyčovala maximální program, zatímco ostatní strany se definovaly jenom negativně. Nadchla mě Stalinova brožurka O dialektickém a historickém materialismu, všecko bylo přesné a jasné. Přitom mě už tenkrát strašně míchaly některé projevy stranictví. Třeba se šly podřezávat tabule národním socialistům. Jako politická práce. Nešel jsem. Vůbec jsem si představoval, že nastane boj za ušlechtilost, na schůzích se bude filozofovat, jak to dělá Stalin, a zatím se řešily přízemní věci, a ke všemu ne vždycky rovně. Se vstupem do strany jsem tenkrát strašně spěchal, abych to stihl ještě před volbami v šestačtyřicátém, připadalo mi nesmírně důležité rozhodnout se před rozhodnutím mas.“¹¹²

111 Vaculík v rozhovoru s A. J. Liehmem v roce 1967: A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 91.

112 A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 94.

Ze Zlína odešel do Prahy studovat na Vysoké škole politické a sociální, kterou absolvoval v roce 1950. Při studiu pracoval jako vychovatel v internátě, v roce 1951 nastoupil vojenskou službu. Po vojně se stal redaktorem v nakladatelství *Rudého práva* a poté v rozhlasu. V roce 1958 byla otištěna jeho novela *Na farmě mládeže*, v které ještě psal v souhlasu s režimním pojetím. Roku 1963 vyšel *Rušný dům*, kde čerpal hlavně ze života v učňovském internátě. Od roku 1965 byl redaktorem *Literárních novin*, následujícího roku vyšla jeho *Sekyra*, v níž už životu nastavil nekonformní zrcadlo, čímž se zřetelně vyčlenil z režimně učesávané prózy doby. Spisovatelství pojal jako možnost „vyřizovat si svoje účty se společností“. Stal se hlasatelem lidské poctivosti, kterou formuloval jako solidnost: „Všimněte si, jestli někdo byl jako kluk nesolidní, slíbil přinést cvrčka a nepřinesl, už mu to zůstalo. Dnes zase nepřinese cvrčka. Jenže mezitím se stal třeba ministrem. Možná právě proto.“¹¹³ To bylo vážné obvinění do nejmocnějších kruhů: systém je také výsledkem charakterů – kde vedou nesolidní lidé, systém selhává. Kritizuje však i mladou generaci, i jí vyčítá nesolidnost. „Oni si myslí, že jsou v opozici. Ale vždyť tím, že lajdácky pracují, jsou už vlastně dávno ztotožnění. Nejdou do hloubky, nehledají konfrontace. Všechno, co doba přinesla zlého a zdegenerovaného, jim vlastně vyhovuje: s ničím příliš necítit, k ničemu příliš nepřirůst, ať už jde o lidi, o práci, o přírodu.“¹¹⁴ To je pro Vaculíka příznačné. Nehledá nápravu jen v politice, ale v každodenním chování, v morálce každého člověka.

V jeho projevu na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů v roce 1967 zazněla naprosto otevřená slova o problémech občana v komunistickém systému. Vaculík v něm obvinil orgány moci nejen z potlačování práv, ale přímo z degradace občana na poslušný objekt politické moci a na bezmocnou oběť jejích cílů.¹¹⁵ Moc vyvolává svými kroky atmosféru strachu, politické netečnosti, občanské rezignace a vrhá ho do poddanství nového, nebyvalého typu. Vybírá si k tomu pomocníky mezi lidmi bažícími po moci, ale také lidi svou povahou poslušné, lidi se špatným svědomím, lidi toužící po prospěchu a zisku, kterým tato touha nedává morální podmínky. „Upravit lze lidi mající strach a mnoho dětí, lidi dříve ponižované, kteří důvěřivě přijímají nabídku nové hrdosti, dále pak lidi od přírody hloupé. Na určitý čas, za určitých okolností a pro určité úkoly jsou přechodně použitelní i různí morální absolutisté a nezištní, avšak špatně informovaní entuziasté, jako jsem já,“ konstatoval se vši otevřeností Vaculík.¹¹⁶

113 A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 99.

114 A. J. LIEHM (ed.), *Generace*, s. 103.

115 Srov. více K. HRUBÝ, *Tiha omylu*, s. 25–30.

116 Srov. Ludvík Vaculík v *Protokol IV. sjezdu československých spisovatelů v Praze 27.–29. června 1967*, s. 143.

Obžaloba režimu šla ještě dál: strana byla přímo obviněna z deformace socialismu. „Když se o tomto období mluví, když se hledá vysvětlení, proč jsme ztratili tolik morálních i hmotných sil, proč jsme hospodářsky zaostali, říkají vládní kruhy, že to bylo nutné. Myslím si, že z hlediska nás všech to nutné nebylo, že to bylo snad nutné pro duševní vývoj orgánů moci, jež v podstatě donutily i všechny zastánce socialismu, aby tímto vývojem prošli s nimi.“ To byla ostrá analýza skutečného působení strany v Československu: její nekompetentnosti jako řídicí síly v politice, správě i hospodářství, a zhoubného vlivu jejích metod na společnost, kterou demoralizovala korupcí, zstrašováním a terorem. Přitom Vaculík sjezd ujistil, a nebylo důvodu o upřímnosti jeho slov pochybovat, že svou kritiku moci nehází na čelo socialismu, protože není přesvědčen, že takový vývoj u nás byl nutný, a protože „tuto moc neztotožňuje s pojmem socialismu, jak se s ním chce ztotožňovat ona sama“.¹¹⁷

Pražské politické jaro sice přivítal, ale nebyl si jist, zda reformní úmysly nového vedení KSČ jsou opravdové. V článku *Toleranční patent*¹¹⁸ napsal: „A to je fatální na každé toleranci a svobodě, která přichází od dvora: že ten, kdo ji uděluje, má na ni patent. On rozhoduje, jak se jí má rozumět a jaká porce komu přijde.“ Vyjádřil tím obavu širokých vrstev z ohlašované reformy, jejíž podoba byla v té době ještě nejasná. Autorství *Dvou tisíc slov* v červnu 1968 pak udělalo Vaculíka mluvčím té části národa, která očekávala podstatnou změnu komunistického systému nejen v politickém smyslu, ale především v oblasti lidské pospolitosti, solidnosti, slušnosti, spolehlivosti, vzájemné solidarity a obnovených občanských práv. Jeho kritika mířila do černého.¹¹⁹ Z jeho někdejšího zaujetí pro socialismus zůstalo jen zklamání. „Zkrátka, naše hlavní zkušenost je ta, že jsme nevybudovali socialismus svých představ. [...] Získali jsme, a s nými celé lidstvo, jednu další zkušenost, jak nelze dospět k šťastné budoucnosti.“¹²⁰

117 Ludvík Vaculík v *Protokol IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů v Praze 27.–29. června 1967*, s. 150.

118 LUDVÍK VACULÍK, *Toleranční patent*, Literární listy, č. 1, 1. března 1968.

119 LUDVÍK VACULÍK, *Dva tisíce slov*, Literární listy č. 18, 27. června 1968: „Činnost státu a hospodářství neměla kritiku. Parlament se odnaučil rokovat, vláda vládnout a ředitelé řídit. Volby neměly význam, zákony ztratily váhu. Nemohli jsme důvěřovat svým zástupcům v žádném výboru, a když jsme mohli, nedalo se po nich zas nic chtít, protože nemohli ničeho dosáhnout. Ještě horší však bylo, že jsme už téměř nemohli důvěřovat ani jeden druhému. Osobní i kolektivní čest už upadla. [...] Pokazily se vztahy mezi lidmi, ztratila se radost z práce, zkrátka přišly na národ časy, které ohrozily jeho duševní zdraví a charakter.“

120 L. VACULÍK, *Dva tisíce slov*.

Vaculík si však uvědomoval, že demokratickou obrodu lze v daném systému dělat jen s komunisty. Neboť oni mají organizace, v nichž je třeba podpořit pokrokové křídlo. Mají zkušené funkcionáře, mají konečně pořád v ruce rozhodující páky a tlačítka. Je však třeba aktivní spoluúčasti lidí: především v podnicích, ale i v obcích a v kulturním životě; vyzýval k ustavení výborů na obranu slova. Společná věc s pracovním názvem socialismus dostávala pro Vaculíka podobu vzájemné solidarity a občanské spolupráce, která předpokládala občanskou rovnost. To byla vážná kritika pojmu „socialismus“, který postuloval Lenin jako vedení lidu militantně organizovanou „avantgardou proletariátu“. Odpovědí centra komunistického hnutí byla srpnová okupace a abruptní ukončení všech hrátek s reformou.

Pavel Kosatík o něm napsal, že je v podstatě tradicionalistou. Podstatné pro něho není to nové, co se ohlašuje, ale to, co se stále znovu připomíná; je vždy nespokojený s dobou, ve které žije, což vyplývá z jeho povahy.¹²¹ V tom je také patrně tajemství jeho obliby u publika. Jeho reakce jsou upřímné a dovede na nich trvat. Ivan Klíma to nazval „umanutostí“, Ivan Kadlecík „svéhlavostí“, ale vždy v tom je obsažena snaha být pravdivý, přímý a nekompromisní. Když se ho Jiří Lederer v roce 1975 zeptal: „Nemáš chuť se mi vyzpovídat?“ odpověděl prostě: „Nemám. Nechce se mi o tom mluvit. Bude to znít špatně, ale já nemyslím, že jsem dělal špatně.“ Jeho částečným vysvětlením je patrně román *Sekyra* z roku 1966, kde konfrontuje víru v socialismus s jeho uskutečňováním dle stalinského návodu. V tom je odsudek celé té stalinistické doby, od které se Vaculík v dalších letech definitivně distancoval

Mělo-li prohlédnutí ostatních, jejichž cestu prvním dvacetiletím komunistického systému jsme připomněli, zpočátku primárně charakter intelektuální, názorový, šlo u Vaculíka od začátku především o vyjasnění morální. Právě touto složkou svých apelů mluvil v 60. letech z duše širokým masám občanů – a to nejen občanů „druhého či třetího řádu“, ale dokonce i mnohým komunistům. Ostatní bojovali o novou tvář „socialismu“ se stranou, s jejím dosavadním vedením, Vaculík bojoval se systémem totality, s morálním rozkladem, který byl tímto systémem způsoben. Tím se blížil očekávání širokých vrstev, které toužily žít v občanské rovnosti a lidsky důstojně.

121 PAVEL KOSATÍK, *Hlavní vaculíkovská otázka*, Lidové noviny 19/2006, 22. července 2006, s. 13: „S komunismem, svým největším životním soupeřem, se Vaculík kdysi dávno rozešel nikoli ve jménu nějaké nové a atraktivnější myšlenky, ale veden při tom naopak do minulosti: ovlivněn poznáním, že komunismus odporuje lidské přirozenosti a mnohagenerační tradici, tak jak si ji odvodil z osobnosti svého otce a prostředí, ze kterého pocházel.“

Generační zkušenost „mladých komunistů“

Podobnosti: iluze a procitnutí ve dvou generacích

Srovnáme-li proces důvěřivého nadšení pro ideu komunismu a pozdější kritickou revizi víry ve stranu u odpadlíků z 30. let a u mladých intelektuálů po druhé světové válce, zjišťujeme, že probíhal zhruba podle stejného modelu. Motivem identifikace s komunistickou stranou, jejím programem a ideologií bylo vždy nepřátelství k zavedeným systémům hospodářským (kapitalismu), politickým (k parlamentní demokracii stejně jako k fašistickým režimům) a k nerovnosti sociální, která je provázela. Vedle touhy po seberealizaci šlo též o potřebu sdružit se se stejně orientovaným kolektivem, o vytvoření homogenního „my“, spojeného společnou vírou, o zapojení se do jeho aktivit. Tato „kolektivizace vědomí“ napomáhala ve vypjatých bojových situacích k ohlušení vlastního svědomí, v němž ještě působily prvky křesťanské a osvícenské morálky. A byla tu i potřeba nové perspektivy ke konečnému cíli, který dává životu a činnosti smysl.

Na začátku bylo pro jejich příklon rozhodující zaujetí pro sociální spravedlnost, důvěra ve stranu, víra v její poslání a moudrost jejich vůdců, teprve později přišlo teoretické, resp. ideologické zdůvodnění, tj. argumenty mluvící pro nutnost revoluční přeměny společnosti. S přijetím marxisticko-leninského „světového názoru“ souviselo i přilnutí k „avantgardě nového světa“, které pomáhalo překonávat vlastní slabosti a dodávalo odvahy.

Jejich počáteční nekritické podlehnutí autoritě strany bylo vyvoláno především sympatiemi s bojem dělnictva. Jejich myšlení – před válkou stejně jako po ní – bylo teprve později postupně formováno dialektickou metodou a materialistickou filozofií do předurčených dedukcí, potvrzujících věřená východiska. Subjektivita víry byla silnější než smysl pro reálná fakta: objektivní skutečnost byla překrývána zidealizovanými představami. V tomto nekritickém myšlenkovém a hodnotovém kadlubu pak tvořili básně, romány, jiná umělecká díla, ideologicky a propagandisticky zaměřené články, jimiž vnášeli stalinsky upravený marxismus-leninismus do vědomí širokých vrstev. Uvažovat samostatně či dokonce mimo limity dané stalinsko-leninskou ideologií se jevilo v počátečním opojení jako heretické, a tudíž opovrženíhodné.

V obou obdobích se po letech ukázalo, že kolektivní víra je zneužívána k mocenským cílům, zatímco „člověk“ zůstával v novém systému jen prostředkem v ruce centralizovaného vedení. Místo skutečné svobody se lidé ocitali v přímé závislosti na straně, která manipulovala i myšlení a hodnotovou orientaci svých stoupenců. Dlouho tento stav omlouvali. Probuzení z počátečního opojení nepřišlo spontánně. V obou obdobích k němu bylo zapotřebí dramatického otřesu

z poznání cynické podstaty stalinské politiky. V druhé polovině 30. let to byly moskevské procesy a Stalinův pakt s Hitlerem, v roce 1956 pak odhalení „kultu osobnosti“. Když jedni i druzí začali kriticky posuzovat dosavadní vývoj, zjišťovali, že mezi věřenými ideály a uskutečněným systémem je hluboká propast, že místo větší svobody a spravedlnosti nastoupila ve skutečnosti zvýšená kontrola jednotlivce a manipulace mas. Tyto nedostatky, k nimž byli zpočátku slepí, začali postupně chápat a reflektovat. Teprve když tímto ořísesem byla důvěra v autoritu a neomylnost strany zpochybněna, nastalo přehodnocování názorů a metod a hledala se nová cesta k cíli, jímž u procitlých stoupců obou období *zůstával marxistický ideál socialismu*.

Rozdílnosti: rozchod jako porážka – a jako vítězství

V hodnocení svého omylu však byl mezi oběma generacemi zřetelný rozdíl. Zatímco „odpadlíci“ 30. let po rozchodu se stranou litovali, že propagandisticky sloužili režimu, čímž ubližovali jeho obětem, revizionisté poststalinské éry v Československu svou osobní spolupráci s režimem po válce a po únoru považovali za plně odčiněnou svou pozdější podporou reformy. Předváleční protistalinští rebelové přijali rozchod se stranou a její politikou jako svou porážku. Mladí čeští intelektuálové po válce pochopili procitnutí ze zatmění dogmatem a vymaňování se ze stalinského sevření jako vítězství. Překonávání stalinismu chápali jako nový úkol pro sebe i pro stranu, jako boj proti institucionalizovanému, a tedy vnějšímu „zlu“. Nebyli ještě s to si uvědomit, že tu bojovali také se svými vlastními předsudky, omyly, selháními, že fronta boje proti objektivním překážkám probíhala i jejich nitrem, které bylo internalizovanou součástí tohoto „vnějšího“ zla. Teprve mnohem později – většinou až po sovětském srpnovém zásahu a někteří až po roce 1989 – si část z nich začala uvědomovat, že na jitření „nenávisti k nepřátelům“ a na některých excesech 50. let měli také svůj podíl.

V době, kdy ze svého okouzlení prozířeli „renegáti“ na konci 30. let, zůstávala strana pevně v rukou Stalinových a jeho regionálních poddůstojníků, takže logickým důsledkem zraněné víry mohlo být jen vystoupení ze strany. Naproti tomu v 60. letech se u nás strana z tohoto stalinského sevření začala vyprošťovat a dávala naději na možnost být i nadále organizátorkou reformovaného pojetí socialismu. Odklon českých komunistických intelektuálů od stalinismu se už upínal k alternativnímu modelu socialismu, který se konkrétněji začal vynořovat v roce 1968. Ten nevyžadoval jejich rozchod se stranou, nýbrž naopak byl na přestavbu této strany jako podmínky reformy „socialismu“ vázán.

Zatímco zklamaní příslušníci komunistické strany v druhé polovině 30. let dosavadní průběh revoluce zavrhlí a doznali, že sovětská cesta pro ně přestala

být vytouženou perspektivou „nového světa“, pro mladé komunisty poválečného Československa zůstávala sovětská revoluční cesta i v 60. letech v podstatě nadále platná. Odmítli sice stalinismus jako deformující princip revoluce, ale podrželi si i v období „pražského jara“ přesvědčení o správnosti marxistické teorie i o Leninově revolučním řešení stejně jako o oprávněnosti poúnorových převratných změn. Jejich představa „demokratického socialismu“ spočívala nadále na pronikavých změnách, k nimž došlo po druhé světové válce a zejména po únoru 1948 (tj. vyvlastnění, resp. znárodnění výrobních prostředků, bankovníctví a distribuce, existence Národní fronty, která nepřipouštěla žádnou opozici, marxismus-leninismus jako státní doktrína, politické nadřazení členů strany nad ostatním obyvatelstvem). Snaha o udržení systému (zbaveného ovšem už hrubých represí a omezení) tak zajišťovala kontinuitu strany a jejich vazbu na ni. Nemuseli přetřhávat pouta, neměli pocit osamění, který provázel meziválečné „renegáty“. Naopak cítili, že pro svou „zlidštěnou“ variantu komunistického systému získávají sympatie v masách obyvatelstva. V ideálu socialismu, kterému se domnívali přibližovat v „pražském jaru“, viděli perspektivu dalšího vývoje. Někteří dokonce vyhlášovali, že „pražské jaro“ bylo radostným poselstvím světu o možnosti spase ní lidstva původní marxistickou cestou.¹²² Z tohoto důvodu zůstávali i po srpnové okupaci stále ještě věřícími komunisty, dokonce i poté, co je jejich ortodoxní soudruzi ze strany vyloučili.

Poté co subjektivita obrazu o skutečnosti byla v roce 1956 usvědčena z noetické blamáže, obnovoval se nejen smysl pro skutečnost, ale uplatňovala se i snaha obnovit morální kritéria obecného charakteru. Začala se zpochybňovat zideologizovaná „proletářská, revoluční“ morálka vztahující se jen k jedné třídě a docházelo k pokusům o návrat na půdu univerzálního hodnocení člověka a jeho práv. Od leninské morálky účelově pojaté docházelo k návratu na pozice tzv. marxistického humanismu. Tato renaissance humanismu a univerzalizmu, usnadněná poststalinskou tezí, že antagonismus tříd byl v zemi už překonán, byla pro jejich obrat rozhodující. V tomto procesu docházelo ke změně jejich identity politické i k posunům v jejich hodnotovém systému. Nešlo jim přitom o přeměnu státně-socialistického systému, jeho základní struktury (vedoucí role strany, socializace podniků, kolektivizace zemědělství a ideová orientace marxismem-leninismem), nýbrž především o zlepšení jeho funkce a pružnější adaptaci na potřeby a postoje občanstva. A také o snahu identifikovat se osobně s ušlechtlejší vizí socialismu, než byla jeho perverzní stalinská podoba. I když za deformaci myšlení a pro-

122 M. KUNDERA, *Český úděl*; K. KOSÍK, *Pražské jaro, „konec dějin“ a šauspíler*.

pagaci leninské morálky, která v minulosti připouštěla či přesněji vyžadovala perzekuční zásahy, necítili někteří ještě ani v 60. letech žádnou osobní odpovědnost, jejich posun od slepé víry a služebnosti v 50. letech ke kritické racionalitě a k hodnotám humanismu byl nepřehlédnutelným jevem. Právě tento morální posun způsobil, že v roce 1968 získali sympatii a důvěru velké části i nekomunistického obyvatelstva k podpoře svých snah o reformu systému.

Přitom však nezpochybňovali hlavní tezi doktríny, jíž byla vedoucí role strany. Avšak původní důvěra ve stranu (v její historické poslání, v její proroky, vůdce a její ideologii) byla otřesena; politické směrnice „shora“ ztratily pro „věřící“ charakter závaznosti. Nepřestávali však být komunisty, nevzdávali se svého misionářského poslání. Přestali však být disciplinovanými nástroji strany a jejího vedení. Chtěli takový socialismus, který měl být – stále ještě pod jejich vedením – uskutečňován s porozuměním pro větší svobodu člověka a jeho potřeby, jež už nebyly chápány jen v rovině materialistické. Pochybnosti o jediné a výlučné pravdě, o absolutní správnosti ideologie a rozhodnutích strany otvíraly cestu i k tolerantnějšímu přístupu k „jinak smýšlejícím“ a postupně zjednávaly respekt i jiným filozofiím a hodnotovým systémům.¹²³ Zatmění ducha dogmatem a tuhým centralismem pro ně končilo. Sen o „demokratickém socialismu“ založeném na původní revoluční proměně společnosti však trval.

Závěry

Ohlížejí-li se později někdejší nekritičtí stoupenci stalinismu k 50. letům, považují subjektivní úmysly svých politických začátků většinou za idealisticky čisté. Komunistické hnutí je zpočátku nepřitahovalo teoretickými argumenty, ale především vznešeností svých konečných cílů, v nichž svoboda, spravedlnost a spolužití ve vzájemném respektu měly značnou váhu. Téměř u všech byla víra hlavním impulzem ztotožnění se se stranou. Ideologie (tj. stranou či později státem vnucovaný výklad světa, člověka, společnosti a dějin), která pronikala do všech oblastí života, pak postupně plně sputávala i je. Dávala pojmům apriorní hod-

123 Zřetelně vyjádřil záměr reformy R. KALIVODA, *Demokratizace a kritické myšlení*, s. 6: „Pro současnou fázi realizace moderní socialistické demokracie to prakticky znamená vytvoření *naprosté svobody* pro různé světonázorové a kulturní koncepce, pokud respektují socialistickou organizaci společnosti.“ Kalivoda připisuje reformě i možnost vytvoření plurality politických stran, právně garantovaný zákaz cenzury, zrušení kádrových stropů a vedoucí úlohy komunistické strany, která je dosud zakotvena v ústavě. To vše ovšem při jedné podmínce: že bude zachováno „společné jádro socialistického programu“ při partnerské kooperaci s komunistickou stranou“.

noty, v nichž bylo zakódováno, co je třeba si přát a co je nutno nenávidět. Poskytovala takové premisy, z nichž bylo možné vyvodit jen takové závěry, jaké se politické moci hodily. Namísto vědeckých výpovědí podstrkovala svým stoupencům hodnotící soudy, které si vynucovaly i „příslušné“ postoje. Kdo byl myšlenkově i morálně poddajný, kdo ochotně vyměnil samostatné myšlení za program strany, snadno podlehl. Ale i ti, kteří později odmítli dogma a nelidskost stalinismu a začali samostatněji reflektovat proces tzv. socialismu, byli k tomuto obratu dovedeni až otřesením z poznání perverzní cesty, kterou tomuto procesu dal zbožňovaný Stalin. Spontánní prozření bylo v komunistických řadách řídkým zjevem.

Posoudit roli mladých komunistických intelektuálů v historii 20. století nebude nikdy jednoduché. Cesta každého z nich byla při společném trendu jistě osobitě odlišná. To jsme mohli pozorovat zejména u Kalivody a Vaculíka, kteří v hledání alternativního pojetí socialismu došli z generace mladších komunistických intelektuálů snad nejdále. Motivy a síly, které měly vliv na myšlení a jednání této generace v době tak převratné, jako byla první léta po únoru, mohou být s odstupem času lépe poznávány, ale je třeba respektovat i staré Pekařovo napomenutí: v horku zápasu se mnohé jeví jinak. Podlehlí dogmatu, pomáhali šířit falešný obraz o instalovaném „socialistickém“ systému, ale také se o několik let později se značným rizikem snažili o nápravu. Podobně jako předváleční „odpadlíci“ a heretici či jako jiní revizionisté marxismu-leninismu přispěli i oni svými pozdějšími názory, ventilací svých pochyb a kritických myšlenek k narušení komunistického názorového i mocenského monolitu, a tím i k oslabení diktatury. Význam a opravdovost jejich pozdějšího přerodu po odhalení „kultu osobnosti“ a zejména v 60. letech vystoupí v konfrontaci s jejich počáteční zasklepeností v desetiletí 1945–1956 plněji. Tento obrat později v průběhu „pražského jara“ pootvíral cestu sice ne ještě k demokracii a plně občanské rovnosti, ale alespoň k tolerantnějšímu diskurzu o nich.

Mladistvá deviatec těch několika osobností, jejichž vývoj od stalinismu k marxistickému humanismu v prvním dvacetiletí komunistické diktatury jsme tu sledovali, byla provázena nekritickou vírou, která vedla k jednostrannému nazírání.¹²⁴ Víra bez korektury rozumu, bez kritické reflexe se ukázala být politicky, občansky i morálně zavádějící. Nelze však přehlédnout, že později otvírali cestu k procitnutí i těm, kteří sami touto reflexivní očišťovnou neprošli. „Normalizace“

124 Je třeba rozlišovat odpovědnost za intelektuální omyl od justiční viny. O vině se mluví teprve tam, kde někdo zločiny páchal či alespoň připouštěl, aby k nim docházelo a nesnažil se tomu zabránit: EUGEN KOGON, *Das Recht auf den politischen Irrtum*, Frankfurter Hefte 1947, č. 7/2, s. 641–655. Přitom je ale třeba brát ohled i na to, jaké možnosti kdo v dané době měl.

pak u mnohých dovršila proces vystřízlivění nejen z víry v neomylnost strany, ale i víry ve spásanosnost „socialismu“ uskutečňovaného nedemokratickým způsobem. Někteří se stali součástí chartistického hnutí či jiných protestních akcí, které na konci roku 1989 přispěly k pádu komunistického režimu. I toto pozdější působení patří k jejich profilu.